

УДЕРЖАТЪРЪ

Н. ФРАЧКО Л. О. П. Е. К. А.

54,691

І. ФРАЧКО

ЗАХАР БЕРКУТ

УКРАЇНСЬКИЙ

I

31799

3-380

ДЕШЕВА ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

ІВАН ФРАНКО

ЗАХАР БЕРКУТ

ОБРАЗ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ
КАРПАТСЬКОЇ РУСИ В XIII ВІЩІ

~~54691~~

ВИД-ВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Львівська Олія
Бібліотека

Відповідальний за зміст цього видання несе відповідальність в Друкарстві Українського Друку, «Картонну завод» та інших видавців Української Книжкової Палати.

54

Друк. „Укр. Робітник“

Укрголовайт № 3131

Замов. № 5787

Прим. 10.000

(7 арк.)

Харків

1930

12042

Львівська бібліотека

ЛБ 660/2 БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31799

1930
Ф/І/3-380

Дела давно минувших дней.
Преданья старины глубокой ..
А. С. Пушкин.

Сумно й непривітно тепер у нашій Тухольщині! Правда, і Стрий і Опір однаково мують її рінисті, зелені узберіжжя. Луги її однаково покриваються весною травами та квітами, і в її лазуровім, чистім повітрі однаково плаває та колесує орел-беркут, як і перед давніми віками.

Але все інше як же змінилося! І ліси, і села, і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж на самі ріки. Тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лісі облази. Інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, а між ними де-де не-сміло виростає нужденна смечина¹ або ще нужденніший яловець¹. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської тримбіти² десь на далекій полонині, або рику дикого тура чи оленя в гушавинах. Тепер на

¹ Смеречина, яловець — дерева.

² Тримбіта — сопілка.

полонині гейкають воларі¹, а в ярах і добрах галюкають рубачі, трачі й гонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір—столітні ялиці² та смереки, і або спускаючи їх, потятих, на великі ботюки³, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінилися люди. Зверху глянувши, то немов би змоглася між ними „культура“. Але на ділі виходить, що змоглося тільки їх число. Сел і присілків більше, хат по селах більше, але зате по хатах убожество більше і нужда більша.

Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їхні сили, ослаблюється громада.

Не так тут колись було! Хоч менше народу, та зате що за народ! Що за життя кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелемента! Лиха доля довгі віки знущалася над тим народом. Тяжкі удари підкопали його доброту, нужда зламала його свободну, здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше життя предків. І коли часом стара бабуса, сидючи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута,—діти слу-

¹ Волар—пастух рогатого скоту.

² Ялини.

³ Ботюк—стовбур.

хають тривожно, в їх сивих оченятах блиско-
тять сльози. А коли скінчиться дивовижна по-
вість, то малі й старі, зідхаючи, шепчуть: „Ах,
яка ж то красна¹ байка!“

— Так, так,—говорить бабуся, похитуючи
головою,—так, так, дітоньки! Для нас то бай-
ка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуться ще коли такі
часи,—закидає дехто старший.

— Говорять старі люди, що ще колись вер-
нуться, але, мабуть, аж перед кінцем світу.

Сумно й непривітно тепер у нашій Тухоль-
щині! Казкою видається повість про давні часи
і давніх людей. Вірити не хочуть нинішні лю-
ди, що виросли в нужді й притиску, в тисячо-
літніх путах і залежностях. Але нехай собі!
Думка поета летить у ті давні часи, оживляє
давніх людей, а в кого серце чисте і широ-
людське чуття, той і в них побачить своїх
братів, живих людей, а в життю їх, хоч і як
неподібним до нашого, догляне не одно таке,
що може бути пожадане² і для наших „куль-
турних“ часів.

Було це 1241 року. Весна стояла в тухоль-
ських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті при-
гірки Зелемення голосами стрілецьких рогів
і криками численних стрільців.

Це новий тухольський боярин, Тугар Вовк,
справляв великі лови на грубу звірину. Він
святкував почин свого нового життя. Недавно
князь Данило дарував йому в Тухолщині

¹ Чудова.

² Бажане.

величезні полонини і ціле одно пригір'я Зелемення. Недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату, і оце першу учту справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого¹ звіря—то не забавка, то боротьба тяжка, нераз кривава, нераз на життя і смерть. Тури, ведмеді, дики²—це небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасться повалити такого звіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім приближенню, і рішучою зброєю було важке коп'є, яким треба було влучити противника зблизька, власноручно, з цілою силою, відразу. Схиблений удар—і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в останній хвилі схватись у безпечну кріівку³ і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво, отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, із слугами й запасами живности, навіть з досвідним знахарем, що вмів заговляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гушавинах.

Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючи батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей гордо, сміло, мов стрімка тополя

¹ Великого.

² Дикі свині—вепри.

³ Укривку.

серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем¹. І, певно, ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А це, певно, була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і глубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських ведмедів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її вроду й красу, ані про її добре серце—в тім згляді² багато її ровесниць могло стати з нею нарівні, хоч і небагато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так це в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у сміливості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що виросли в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що виховання її було мужеське, і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянька її, стара селянка, від малку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити

¹ До лиця бути чоловіком (мужиною).

² З цього боку.

всякі невидги і сміло стояти в небезпеках.

І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охотніше бралась вона за діло, тим краще появлялася сила її тіла й її рішучого прямого характеру. Але попри все те Мировслава ніколи не переставала бути жінкою: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем. Все те сплелось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, той до віку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу. Тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали лови. Багато оленів-рогачів і чорногрових турів лягло головами від стріл і ратищ боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед лісу стояли шатри ловців, курилися раз-у-раз величезні вогнища, де висіли на гаках казани, оберталися рожни, де варилось і пеклось м'ясиво вбитої дичини для гостей. Нинішній, останній день ловів мав бути посвячений найголовнішому та zarazом і найбільше небезпечному ділу—ловам на ведмедів.

На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрами, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було здавна головне логовище ведмедів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірник Максим Беркут, гніздилася ведмедяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини. І хоч нераз удавалось смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами або завабити під сліп, де йому ламалə

крижі важка колода, спадаючи вниз, то все-таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полегша для сколирі. То й не диво, що коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі лови на ведмедів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удальця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника, Захара, але, крім того, вирядили з власної волі цілий відділ пасемців¹ з луками й ратищами для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити ведмедяче логовище і очистити його одразу від поганого звіря.

Від самого досвіта в ловецькім таборі великий рух і тривожне доживання. Боярські слуги від півночі звивалися, приготовляючи для гостей їжу на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблочником подорожні боклаги. Тухольські пасемці і собі готувались, гострячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постоли і складаючи в невеличкі дорожні бисаги печене м'ясо, паляниці, сир і все, що могло понадобитися в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважливішого і найтяжчого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником цієї невеличкої армії, заряджував² з правдиво начальницькою важливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваллячись, але й ні з чим не опізнюючись.

Все в нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був.

¹ Загінщиків.

² Розпоряджався.

де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свобідний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводитись з ним так само, як він з ними, свобідно, не силувано, сміялись і жартували з ним, а, проте, виповнювали його розкази¹ точно, швидко і так весело та радо, немов і сами без розказу були би в тій хвилі зробили те саме. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так свобідна в поводженні, далеко похіпніша з одних гордо висміватися, а перед другими низенько хилитися, все ж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й сами бояри, по більшій часті, люди горді, воєнні, що не радо бачили „смерда“ в своїм товаристві, та й то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кожному кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темнозеленими коронами смерек; на густім, чепіргатім листю папороті висіли краплі роси; повзучі зелені пояски вилися попід ноги, плуталися поміж корінням величезних вивертів, спліталися в непрохідні закрута

¹ Накази

з кор'ями гнучкої, колючої ожини та зі сплетами дикого, пнучого хмелю. З пропадистих, чорних, мов горла безодні, дебрів піднімалася сивими туманами пара—знак, що на дні тих дебрів плили невеличкі лісові потоки. Повітря в лісі напоене було тою парою й запахом жилиці; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудей треба було, щоб дихати ним свободно.

Мовчки пробиралася ловецька дружина непрохідними нетрами, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гушавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли, озираючись, і надслухували пильно.

Ліс починав оживати денним життям. Пестропера сойка хрипіла в вершках смерек, зелена жовна, причепившись до пня, тут же над головами прохожих, довбала своїм залізним дзьобом кору; в далеких зворах чути було рик турів і виття вовків. Ведмеді в ту пору, наївшись, дрімали під ломами¹ на моховій постелі. Стадо диків рохкало десь у дебрі, холодячися в студенім намулі.

Може, годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всі дихали важко, ледве можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирався назад себе. Він зразу противний був тому, щоб і жінка йшла разом з мужами в той небезпечний похід, але Мирослава уперлася. Вона ж перший раз була на таких великих

¹ Буроломами.

ловах і мала би для хто-зна яких труднощій занехати найкращу їх частину! Ніякі Максимові докази про труднощі дороги, про небезпеки на становищі, про силу й лютість звіря не могли переконати її. „Тим ліпше! Тим ліпше!“—говорила вона з таким смілим поглядом, з таким солодким усміхом, що Максим, мов очарований, не міг нічого більше сказати.

І батько, що зразу також радив Мирославі лишитися в таборі, вкінці мусив уступити її просьбам. З подивом глядів тепер Максим, як ця незвичайна жінка поровень з найсильнішими мужами поборювала всякі труднощі утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі ломи і величезні трами¹, яким певним кроком ішла понад урвища, горі стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і при тім так безпечно, так невтомимо, що Максимові здавалося, що вона хіба на яких чудових крилах уноситься. Він глядів на це й не міг наглядітися.

— Дивна дівчина!—думалось йому раз-по-разу,—такої я ще й не видав ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Ведмедяче логовище, то був високий, тільки від південного боку з трудом доступний горб, покритий грубезними буками й смереками, завалений вивертами й ломами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скалисті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня-Зелемення і відсунені від нього на кільканадцять сажнів. Сподом попід ті стіни вузькою щілиною шумів і пінився студений гірський потік. Таке становище улекшувало нашим ловцям роботу. Вони потребували тільки обсадити

¹ Бугри.

не надто широкий пляц від південного боку і тим пляцом поступати чимраз далі до гори, а звір, не маючи іншого виходу, мусив конечно попастися в їх руки і на їх ратища.

Опинившись на тім важнім, хоч дуже небезпечнім пляцу, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложитися і спочити, щоби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гілля смerek і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, щоби вповні обсадити пляц.

Доки пляц ще вузький, кожному ловцеві прийдеться стояти о п'ять кроків від другого; але дальше в горі, де пляц розширюється в цілу споховасту площину, там прийдеться ловцям ширше розступитися.

Одно тільки клопотало його—що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремім становищі, а не при боці свого батька.

— А що ж то я гірша від оцих твоїх пасемців,—говорила вона, рум'яніючись, мов рожа, до Максима.—Іх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, цього не буде! І для мого батька це був би стид, коли б нас двоє стояло на однім становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивитися. Максим почав говорити їй про безпеку, про силу й лютість розжертого звіря, але вона зацитькала його.

— А що ж то в мене нема сили? А що ж то я не владаю луком, ратищем і топором! Ану! Нехай котрийбудь із твоїх пасемців спробує з мною порівнятися, побачимо хто дужчий!

Максим вкінці замовк і мусив учинити її

волю. Та й чи міг спротивитися тій дивній, чарівній дівчині? Він хотів хоч становище визначити їй найменше небезпечне, але, на лихо, цього не можна було зробити, бо тут усі становища були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолімся, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Це буде перший знак і сполошить звіря. Потім підемо горі плядом і станем аж там, де він розширюється. Там мої товариші лишаться пильнувати виходу, щоб ані один звір не уйшов, а ви, бояри, підете даліше, до самого матчиного леговища!

В добру хвилю потім залунали ліси й полонини хрипливим ревом жубрових рогів. Немов величезна хвиля, покотився голос по лісах і зворах, розбиваючися, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркалися ліси. Заскиглила каня над верховіттям смереки, зляканий беркут, широко розмахуючи крилами, піднявся догори; захрустів звір поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих, і ловці пустилися в дорогу горі пляцем. Усіх серця билися живіше оживанням незвісних небезпек, бою і перемоги. Обережно пробиралися вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоцький ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідячи звіріну. Цар ломів, ведмідь, ще не показувався.

Дійшли вже до самого найвужчого гирла, поза яким пляц розширювався в велику, спокховасту площину. Ловці знов тут зупинилися на розказ Максима, і знов загриміли ще з більшою силою жуброві роги, розносячи тривогу в сумрачні ведмедячі гаври. Раптом затріщав

лім недалеко, за величезною купою грубих перегнилих вивертів.

— Бачність!¹—скрикнув Максим,—звір наближається.

Ледве сказав ті слова, коли втім крізь велику щілину між двома переверненими пнями просунулася пелехата, величезна голова і двоє сірих очей напівцікаво, напівтривожно вдивлялися в Тугара Вовка, що стояв на своїм становищі, якраз о яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий вояк і старий ловець—він не знав, що то тривога. Тож, не говорячи ані слова, не відзиваючися ні до кого, він вихопив важку залізну стрілу з сагайдака, положив на лук і намірявся до звіря.

— Мірйай в око, боярине!—шепнув з позаду Максим.

Хвилька тривожної мовчанки — свиснула стріла—і заревів звір, мов скажений, кинувши собою взад. І хоть через те щез він ловцям з очей, скрившись за купою вивертів, то ревіт його не втихав і не втихало скажене шеметання.

— Далі за ним!—крикнув Тугар Вовк і кинувся до щілини, кудою щез ведмідь. Рівночасно два бояри вже видряпалися були на верх виверту, вже попіднімали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, щоби доклати звіря. Тугар Вовк, стоячи в щілині, пустив у нього другою стрілою. Звір заревів ще дужче і кинувся втікати, але очі його заплили кров'ю, він не міг знайти виходу і розшибав собою о дерева. Ратище одного боярина впилося йому між ребра, але не завдало смертельної рани.

¹ Обережність.

Дикий рик раненого ведмедя розлягався чимраз дужче. В розпуці він підводився на задні лапи, обтирав собі кров з очей, рвав і кидав галуззям наперед себе, але дарма: одно його око пришиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало кров'ю наново.

Шемечучись наосліп довкола, звір наблизився знов до Тугара Вовка. Той відкинув лук і, причаївшись за виваленим коренем, ухопив обіруч свій важкий топір, і коли ведмідь, мацаючи, добирався до знайомої собі щілини, він з усього розмаху цюкнув його згори в голову, аж череп розколовся надвое, мов розбита тиква. Бризнув кривавий мозок на боярина, і тихо, без рику, повалився звір додолу. Радісно заревли труби бояр на знак першої перемоги.

Звіря витягнуто з-поміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тоді бояри рушили дальше, в гущавину. Сонце вже піднялось на небі і меркотіло крізь гіляки, мов скісні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселіше, перехвалюючися своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна звірюка, то все ще дам раду тухольському ведмедеві!—говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знав, чому йому жаль зробилося тухольського ведмедя.

— Що ж,—сказав він,—дурна звірюка, той ведмідь, самотою держиться. Якби вони зібралися докупі, то хто знає, чи й стадо вовків дало би їм раду.

Тугар позирнув на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали дальше, дряпаючись по вивертах, перескакуючи з

пня на пенъ, западаючи нераз по пояс у по-
рохно та ломи.

Посеред тих звалищ величньої природи вид-
нілися подекуди ведмедячі стежки, протоптані
від давніх давен, вузькі, але добре втоптані,
густо засіяні вибіленими кістками баранів, оле-
нів та всякої іншої звірини. Максим держався
тепер позаду бояр; він раззаразом обходив
усі становища, осматрював сліди, щоб догада-
тися, чи вони свіжі, чи ні, підпомагав, захо-
чував утомлених, і тільки на нім однім не
знати було ніякої втоми. З подивом позирала
на нього Мирослава, коли він переходив коло
неї, і хоч багато досі видала вона молодців,
і сильних і смілих, але такого, як Максим, що
сполучав би в собі всі прикмети сильного робіт-
ника, рицаря й начальника,—такого їй досі не
траплялося бачити.

Нараз захрустів лім, і грізно-люто випав
на ловців величезний ведмідь. Він біг зразу
на чотирьох лапах, але, побачивши перед собою
ворогів, звівся на задні лапи, а в передні вхо-
пив бурею відламаний буковий конар, викручу-
ючи ним довкола себе і видаючи час від часу
з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіря були два під-
гірські бояри, з тих, що то найголосніше пере-
хвалювалися і хотіли перед усіма показатися
мисливцями. Побачивши страшного ворога тут
же перед собою, вони зблідли й затремтіли.
Але скритися, втікати не уходило¹ — треба
було ставити чоло, будь що будь. Дві стріли
вилетіли рівночасно з двох луків, але одна
схибила, свиснувши ведмедеві понад вуха, з

¹ Не доводилось.

друга влучила звіря в бік, не зранивши значно, а тільки роздражнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув ведмідь і шпурнув на одного ловця свою зброю—буковий конар, який зі страшною силою гепнувся о дерево. Тоді, не зупиняючись ані на хвилику і не даючи ворогам часу до намислу, ведмідь кинувся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці. Ратище блисло в тремтячій руці боярина,—він хотів кинути ним на звіря.

— Не кидай! — крикнув тривожно Максим, надбігаючи і ведучи з собою поміч загроženим боярам—Тугара Вовка і ще одного боярина,— не кидай ратище, але настав поприбіч і боронися!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіря. Розмах був невеликий, рука боярина тремтіла, ведмідь був уже на яких п'ять кроків, от і не диво, що ратище слабо зранило звіря в передню лопатку. Вхопив ведмідь дрючину, розломив її і зі страшним риком кинувся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на оба боки гострого меча, що його називав ведмідником, і готувався віпхнути його вістря в груди звіреві. Але вістря поховалося по кості і застрягло в лопатці, і звір ухопив боярина в свої страшні, залізні обійми. Страшенно скрикнула нещаслива жертва; захрустіли кості під ведмежячими зубами. Ціла та страшна і дрожжю проймаюча подія скоїлася так раптово, так несподівано, що заким Максим міг надбігти з підмогою, вже боярин, хриплячи в передсмертних судорогах, лежав на землі, а над ним стояв кривавий ведмідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид: бояри стали, мов укопані. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два кроки ближче до ведмедя і, прицілившись одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножем перетятий, урвався рик звіря, і він повалився трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій побіді. Бояри, покинувши свої становища, збіглися на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кривавого, поторощеного та пошарпаного трупа витисну із усіх грудей важкий зо́йк.

Мирослава вхопилась за груди і відвернула очі. Тухольські пасемці на сплетені з галуззя мари¹ положили трупа, а за ним потягли й ведмедя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калюжа крові блискотіла до сонця і нагадувала всім, що тут іще перед хвилиною стояв живий чоловік, батько дітям, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишилася лише безформна купа кривавого м'яса. У великої часті бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим ведмедям!—говорили деякі.—Нехай тут хоч живуть, хоч гинуть собі, чи ж нам для них наражувати своє життя?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, щоби кінчати розпочате діло. Бояри вкінці пристали, але якось **дуже** не раді були вертати на свої становища.

— Позвольте мені, бояри, слово сказати,—заговорив до них Максим.—Мої товариші тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного

¹ Мари—носилки.

звіря відси. Тим то нам не потрібно розходитися віддалік одним від одних. Найліпше буде, думаю, розділитися нам на дві ровти¹ і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом з тухольськими пасемцями обступимо густою лавою і вистріляємо до одного.

— Авжеж, авжеж, що так ліпше!—крикнули деякі бояри, не бачачи насмішливого усміху, що перелетів по устах Максима.

Тоді товариство розділилося. Одну ровту провадив Тугар Вовк, а другу—Максим. Мировслава з власної охоти прилучилася до другої ровти, хоч і сама не могла собі вияснити для чого. Мабуть, шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечніша. Знов заграли роги, і обі ровти розійшлися. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходячись, то розходячись, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались уже до самого верху; верх сам був голий, але пониже був цілий вал каміння, звалищ і вивертів. Туди пройти було найтрудніше і найнебезпечніше.

В однім місці тирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломаччя, каміння і навіяне від давніх-давен листя загороджувало, бачилось, усякий приступ до природньої твердині. Максим поповз понад самим краєм глибочезної пропасти, чіпляючись де-де моху та скальних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри ж, не звиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу, надіючись знайти далі перерву і обійти його.

¹ Ватаги.

Мирослава зупинилася, немов щось держало її близь Максима; її бистрі очі вдивлювалися пильно в настобурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивлялася, але сміло почала вдиратися на великі кам'яні брили та виверти, що завалювали прохід. Стала на версі і гордо озирнулася довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна суতোка скал та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека кладкою понад те пекло, — туди безпечно, можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустилася на ту кладку. А вступаючи на неї, ще раз озирнулася і, горда зі свого відкриття, приложила гарно точений ріг до своїх коралових уст і затрубила на весь ліс. Луна покотилася полонинами, розбиваючись у дебрах та зворах чимраз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвався здалека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвильку завагувалася Мирослава, стоячи високо на виверті. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнява, а всподу в непроглядній гущавині ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотання. Прислухалася ліпше — не чути нічого... Тоді вона сміло ступила на свою кладку. Але ледве уйшла з п'ять кроків, коли разом затріщала перетрупішіла смерека, зламалася під ногами Мирослави, і сміла дівчина враз із перегнаним трамом упала додолу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом око-

ване ратище; через плечі в неї висіли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що, мов вилитий, обхапував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподівано в тьмаву пропасть, вона, проте, не почула ані на хвилю страху, а тільки почала озиратися довкола, щоб догледіти який вихід. Зразу не могла нічого виразно добачити, але швидко її очі привикли до півсумерку, і тоді побачила такий вид, котрий і найсмілішого міг переняти смертельною тривогою. Не далі, як на п'ять кроків, перед нею лежала величезна ведмедиця в гнізді коло своїх молодих і гнівними, зеленкуватими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спроводити поміч? Але не легко було знайти вихід: довкола їжилися ломи й обриви скал, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіря була така робота крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рішилася Мирослава не зачіпати звіря, лиш боронитися в разі нападу, а тимчасом дати трубою тривожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубила, ведмедиця схопилася з леговища і, виючи, кинулась до неї! Не час було Мирославі братися до лука,—звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і, опершись плечима о кам'яний об'їз, наставила його насупротив ведмедиці. Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився. Обі неприятели стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схиляючи ані одним рухом зі свого становища.

Мирослава не сміла перша нападати на ведмедичю; ведмедичя знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом ведмедичя вхопила в передні лапи великий камінь і, зсідячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводилася на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно ведмедичя і перевернулась горілиць, обіллявшись кров'ю. Але рана не була смертельна, і ведмедичя швидко зірвалася на ноги. Кров текла з неї, та, не зважаючи на біль, вона знов кинулася на Мирославу. Небезпека була страшна. Розлючений звір садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними зубами. Один рятунок для Мирослави був—видряпатися на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух,—і вона стояла на облазі. На серці в неї полегшало—тепер її становище не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіря в гори. Та ледве Мирослава могла дослідити, що робить ведмедичя, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закривавлену пащеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розігратися боротьба на життя і смерть і що того буде перемога, хто зможе вдержатися на тій становищі і зіпхнути з нього противника. Ведмедичя була вже близько; Мирослава пробувала заставитися від неї ратищем, але ведмедичя вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя, ратище виховзлось їй із рук, і звір кинув ним геть у ломи.

— Тепер прийдеться загинати! — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до останньої оборони. Звір сунув чимраз ближче: гарячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена гострими кігтями, грозила її груді—ще хвиля, і їй довелось би, пошарпаній, кривавій, упасти з каменя, бо топорище було за коротке супроти лап величезного звіря.

— Рятунку!—скрикнула в смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище, і пхнута в горло ведмедиця, мов колода, впала з каменя. В щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд урятованої дівчини пройняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Ведмедиця ще жила і, ревучи, зірвалася з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що, не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавилися й переверталися в гнізді. Обнюхавши їх, ведмедиця кинулася знов до Мирослави. На це Мирослава була приготована і, піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову ведмедиці. Впала опосочена звірюка і, метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тимчасом і Максим, продершися крізь навалені ломи, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблиснули дві перлові сльози і, не кажучи ані слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов змішався, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти... Буду дякувати, що й так додряпався!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, одверте, щире лице. В тій хвили вона не почувала нічого, крім вдячності за рятунок від нехибної смерти. Але коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну, а так сильну руку, тоді Мирослава почувала, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем— і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллалось по лиці дивним чаром розгораючого сердечного чуття.

Максим перший отямився. В його серці, смілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незломне рішення. Це вернуло йому всю смілість і певність поступовання. Приложивши риг до уст, він затрубив радісно на знак перемоги. Тут же за стіною вивертів обізвався рог Тугара й інших бояр. Звинна, як вивірка, Мирослава швидко видряпалась назад на той вал, з якого було впала, відтам оголосила цілomu стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видряпався сюди Тугар Вовк, а за ним і інші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпечі!—І він раз по разу обнімав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз униз до Максима, що порався коло ведмедиці і коло молодих ведмедят.

Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любенько в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не боялися людей. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Оце ваша здобич!—сказав він.—Ви чей же радо приймете в своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі ведмедята, то зо страхом на вбиту ведмедицю, обзирали рани і подивлялися силу й сміливість Мирослави, що могла вдатися в боротьбу з такою страшною звірюкою.

— О, ні,—сказала, сміючись Мирослава,—без помочі оцього чесного молодця була б я тепер лежала так, як оця звірюка, пошарпана й закривавлена! Йому від мене належить велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радувався її вибавленням із великої небезпеки, але все-таки він волів би був, якби вибавив його доньку боярський син, а не цей простий тухольський мужик, не цей „смерд“, хоч і як, зрештою, той смерд умів подобатися Тугарові. Та все-таки йому, гордому бояринові, що виріс і великої чести дослужився при князівським дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за вирятування доньки мужикові. Але ніщо було діяти... Обов'язок вдячності так був глибоко вкорінений у наших рицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виламатися. Він узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти вирятував

її життя з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Прийми ж за своє чесне діло подяку вітця, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за це діло, але будь певний, що скоро це колибуть буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грані. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіявся ані не бажав нічого подібного. Він змішався при боярських похвалах і не знав, чи відповідати щонебудь, чи ні, а вкінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кожний на моїм місці зробив би, за що ж тут дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужив.

Сказавши це, він пішов, щоби закликати своїх тухольських товаришів. При їх допомозі ведмедицю швидко обдерто зі шкіри, а малі ведмедята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченню ловів мало удатися назад до табору.

Сонце доходило вже полудня і сипало гаряче золотисте проміння на тухольські гори; розігріта живиця сильніше запахла в лісах; гордо і тілки десь колись помахуючи розпластаними крилами, плавав яструб високо понад полонинами в лазуровім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригірка Зелемення лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчилися, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три ведмедячі шкі-

ри і в мішку двоє ведмедят, а на ношах із галуззя несли боярські слуги позад у товариства окровавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погиб від ведмедячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лочі були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів¹, зараз скоро лише по обіді. Дорога була вправді не близька, але Максим обіцяв випроводити товариство простішою лісовою стежкою до Тухлі, а відтам до двору Тугара Вовка.

Тухольські пасемці, скоро тільки пообідали, зараз пішли наперед до домів; Максим лишився з боярами, поки слуги здійняли табір і поховали всі кухонні та ловецькі знаряддя; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом додому.

II

Стародавнє село Тухля. Це була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтори тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій продовжній долині, що тепер поросла лісом і зветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була uprawлена² і годувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючись звиш пів милі вдовж, а мало що не чверть милі вширину, рівна й

¹ Додому.

² Плодюча.

намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скалистими стінами, високими декуди на три або й чотири сажні, долина та була немов величезним казаном, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до тої долини високим, на півтора сажня, водоспадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скали, і, обкрутившись вужакою по долині, впливав на захід у таку саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни і гуркотячи ще кількома водоспадами, поки чверть милі пониже не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоїсь пустинної тиші та відрубности від усього світу.

Так, справді, це була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступності вони змогли довше, ніж подільські села, охоронити своє свобідне, староруське громадське життя, яке деінде силувалися чимраз більше підривати горді, війнами збагачені, бояри.

Тухольський народ жив, головно, скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавалися до хліборобства і видавали щороку багаті збори вівса, ячменю і проса. Зате в полонинах, що були, так само, як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих

спочивав головний скарб тухольців: з них вони добували собі одержу й страву, омасту¹ й м'ясо.

В лісах довкола села паслися корови й воли; але сама місцевість, гориста, скалиста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, ліси доставляли тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звірем і дикою, недоступною околицею, але та боротьба вироблювала силу, сміливість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свобідного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилилося з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним промінням, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких пнялися де-де пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водоспад, розбиваючись о каміння сріблястою піною; повз водоспаду викутий був у скелі вузький вивіз, яким ішлося в гору і далі, по-

¹ Масло

над берегом потоку, через верхи й полонини аж до угорської країни; це був звісний тодішнім гірнякам „тухольський прохід“, найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять дооколичних громад, з галицького й з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням цього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, тож і гордилися ним, як своїм.

— Гляди, боярине,—сказав Максим, зупиняючись над водоспадом при вході в крутий, у камені кований вивіз,—гляди, боярине, це діло тухольської громади! Геть ось туди, через Бескиди тягнеться ця дорога, перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протязі п'яťох миль; кожний місток, кожна закрутина, кожний вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якомсь поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вилася між скалами протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику власть над громадою?—спитав він.

— Власть, боярине?—відказав здивований Максим.—Ні, власти в нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідчений чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, але власти батько мій не має ніякої і не жадає її.

Очі Максимові блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив го-

лову; зате Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стається для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чимраз більше понурий, чоло його морщилося і очі з виразом давно здержуваного гніву звернулися на Максима.

— То це твій батько бунтує тухольців против мене і против князя?—спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик, вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішався від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, це тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питатися вашої громади! Мезі князь дарував той ліс і ту полонину, і мені ні в кого більше дозволятися.

— Те самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить подождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбереться.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому це буде пожадане. Ти будеш міг¹ усам доказати своє право, успокоїти громаду.

¹ Ти матимеш.

Тугар Вовк відвернувся. Вони йшли далі вивозом, який закручувався на середині, щоб зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною. Максим, ідучи позаду, не зводив очей із Мирослави. Але його лице не ясніло вже таким чистим щастям, як не довго перед тим. Чим чорніша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразніше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертається глибока пропасть. При тім він, дитя гір, не знаючи великого світу і високих боярських замислів, і не догадувався, яка широка й глибока була та пропасть на самім ділі.

Зійшли вже на долину. Під водоспадом творив потік просторий, спокійний і чистий, мов сльоза, ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами скал; прудкі, мов стріла, пструги блискали поміж камінням своїми перло-жовтими, червоноцяткованими боками; в глибині затоки доли кам'яною стіною ревів водоспад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіми барвами веселки.

— Що за пречудове місце,—аж скрикнула Мирослава, вдивляючися в водоспаді навалені в глибині, дико пошарпані скали, обведені з гори темно-зеленою габою¹ смерекового лісу.

— Це наша Тухольщина, наш рай!—сказав Максим, обкидаючи оком долину і гори і водоспад з такими гордощами, з якими мало котрий цар обзирає царство.

— Тільки мені ви затроюєте життя в тім краю,—сказав гнівно Тугар Вовк.

¹ Габа—покривало.

Ніхто не відзивався на ті слова; всі тров
йшли мовчки далше. Ось уже доходили до
села, що розкинулося густими купами поряд-
них, драницями критих хат, густо обсажене
веребиною, вербами та розлогими грушами.
Народ робив у полі; тільки старі діди, поваж-
ні, сивобороді, походжали коло хат, то децю
тешучи, то плетучи сіті на звіря та на рибу,
то розмовляючи про громадські діла. Максим
кланявся їм і витав їх голосно, приязно; далі
й Мирослава почала вітати старих тухольців,
що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов
понурий та німий, навіть поглянути не хотів
на тих смердів, що сміли супротивлятися волі
його князя. Аж ось насеред села з ними по-
стрічалася дивна компанія. Три старці, убрані
по-празничному, несли дорогою на високій,
гарно точений і оздібно сріблом окованій дрю-
чині великий, також сріблом окований, ланцюг,
вироблений суцільно з одної штуки дерева в
виді перстень, нерозривного і замкнутого в
собі. Понад тим ланцюгом повівала червона,
кармазинова, сріблом вишивана хоругв. Три
старці йшли повільно. Перед кожним двори-
щем вони зупинялися і викликали голосно ха-
зяїна по-імени, а коли той або хто-будь із
жильців дворища являвся, вони говорила:

— Завтра на копу!—і йшли далше.

— Це що за дивоглядія?—спитав Тугар
Вовк, коли старці почали наближатися до них.

— Хіба ж ти не видав ще такого?—спитав
його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема та-
кого звичаю.

— На копу скликають, на раду громад-
ську,—сказав Максим.

— Я гадав, що попи з хоругвою,—почав насміхатися Тугар.—У нас коли скликають на копу, то скликають потиху, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обноситься по селі оцими закличниками; вони повинні кожного громадянина по імені закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати це потрібним.

— Ти, сам... збирати копу?—спитав зачудований Максим,—Без наших закличників? Без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Але ж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо!—сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизилися наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвався.

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я,—відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на це не відповіли нічого і пішли далше.

— Не їх діло, боярине, говорити чого,—пояснював Максим, стараючись яко мога втихомирити нехить боярина до тухольської громадської ради. По довшій мовчанці, підчас котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, недосвідченому, молодому, сказати тобі слово.

— Говори!—сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддатися вашому холопському судові?

— Що ж, боярине, тухольська громада судить по справедливості, а справедливому судові хіба стид піддатися?

— Таточку!—вмішалася й Мирослава до тої розмови,—зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він урятував моє життя, він же ж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехотя всміхнувся на ту правдиво жіночу логіку, але чоло його швидко знов наморщилося.

— Вже ти протуркала мені уха тим Максимом!—сказав він.—Ну, урятував тобі життя, я і вдячний йому за те, і, коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов про інші речі йде, до яких не слід мішатися ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине,—відмовив на це Максим,—ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А те, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки з щирої прихильності. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так,—сказав вкінці Тугар Вовк,—прийду завтра на ту вашу раду, але не на те, щоб їй піддатися, а лиш на те, щоб побачити, що це за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди,—скрикнув радісно Максим,—побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедливою.

Приречення Тугара Вовка облегло серце Максимові. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі направо і наліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скалисті береги кітловини світилися по обох боках далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тут же біля дороги, шумів і півився, розбиваючись по каміннях, котрими усіяне було його дно, і навіваючи свіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, якого береги були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були кашиці (загати) з річного каміння і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виліву¹. Всюди через потік пророблені були вигідні з поруччями кладки, а зараз поза кашицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вилися вгору по тичинню, з буряками й капостою, а також загони пшениці, що чистими, яснозеленими пасмугами простяглися далеко поза хати. Хати були порядно обгорожені і харно² удержувані; стіни з гладкого делиння, не обмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепницями; тільки там, де одна долина сходилася з другою, у вузьких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими прив'язані були гарно плетені в усякі узори ворота. За хатами стояли

¹ Повіні.

² Харно—чисто.

стайні та інші господарські будинки, всі під дранацями і з грубезних, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги¹ були з со-
ломи і насторшували де-де свої золотожовті, гострокруглі чуби догори поміж чотирма ви-
сокими оборожинами.

— Ось мого батька двір,—сказав Максим, показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сіней були відчинені, а в стіні до полудня прорубані були два невеличкі квадра-
тові отвори, які в літі оставались або зовсім отворені, або закладались тонкими і напівпро-
вірчастими гіпсовими плитками, і на зиму, крім того, забивались дощаними віконницями. Це були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів. Затишно, супокійно і ясно було на тім обійстю; потік відділював його від го-
стинця², перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав кришталювою хви-
лею о кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський вла-
дика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що це за птиця!

Максим хотів попрощатися з боярином й його донькою і звернути додому, але щось немов тягло його йти з ними далше. Мирослава немов порозуміла це.

— Чи вже вертаєш додому?—спитала вона,

¹ Оборіг — солом'яна криша, на чотирьох стовбах (оборожинах), яку в міру потреби можна то підносити то опускати. Під оборогом складають жито, пшеницю, сіно і ін., щоб не загнило від дощу.

² Гостинець — шлях.

відвертаючись, щоб укрити своє змішання.

— Хотів було вертати, але нехай і так, проведу вас іще через тіснину до вашого двору.

Мирослава втішилася, сама не знаючи чого. І знов пішли вони вниз селом, гуторячи, озираючись на всі боки, любуючись одне одним, голосом, присутністю, одне для другого забуваючи все довкола, батька, громаду.

І хоча в цілій розмові ані одним словом не згадували про себе, про свої чуття й надії, але й крізь найбайдужнішу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любов'ю огрітих сердечь, проявлялася таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незіпсовані, що в своїй невинності навіть не думали про перепони, які мусила стрінути їх молода любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілім блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та вищість,—і Тугар Вовк не завважив нічого між молодими людьми; одне тільки гнівило його, що той молодий парубок такий смілий і так поводиться з ним і з його донькою, мов з рівними собі. Але до пори, до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближалися до того місця, де тухольська кітловина замикалася, пропускаючи тільки вузькою скалистою брамою потік у долину. Ссидце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу, купаючи своє скісне проміння в спінених хвилях потоку. Від скал, що затіснявали вплив потоку з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіснині було сумрачно, холодно

і слизько. Внизу розбивалася вода потоку о величезне, купами тут навалене каміння, а вгорі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели проковані в скалах вигідні стежки—також діло тухольців. Якась дрож проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну „кам'яну браму“: чи то від пануючого тут холоду, чи від вогкості, чи хто знає від чого,—вона взяла батька за руку і притиснулася до нього.

— Яке страшне місце!—сказала вона, зупиняючись у самій тіснині і озираючись кругом та догори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузький, може на три сажні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скалі, що незнаючий міг би присягнути, що це людських рук робота. А перед самим проходом стояв на сторч величезний кам'яний стоап, у споді геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папороттю та карлуватими берізками. Це був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто в верожій цілі вдирався б до цього тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна камінюка!—сказав він,—так нависла над самим проходом, що, бачиться, ось-ось упаде!

— Це святий камінь, боярине,—сказав поважно Максим,—йому щовесни складають вінки з червоного огнику, це наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас святе, все

у вас тухольське, аж слухати обридло!—скрик-
нув Тугар Вовк.—Немов то поза вашою Ту-
хольщиною вже й світу нема!

— Для нас і справді нема світу,—відмовив
Максим.—Ми над усе любимо свій кутик; коли б
так кожний інший любив свій кутик, то, певно,
всі люди жили б на світі спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирості й не ро-
зумів, як чутко вколов він у серце боярина
тими словами. Він не завважив також, якими
злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк.
Звертаючися до Мирослави, Максим мовив далі
спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа,
я вам оповім, що чув від батька. Давно то,
дуже давно діялось, ще коли велетні жили
в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля,
стояло велике озеро; ця кітловина була ще
зовсім замкнена, і тільки через верх текла вода.
Озеро це було заляте; в нім не було нічого
живого, ні рибки, ні хробачка; а котра зві-
рина напилася з ного, мусила згинутися; а пта-
шина, що хотіла перелетіти понад нього, му-
сила впасти в воду і втопитися. Озеро було
під опікою Морани, богині смерті. Але раз
сталось, що цар велетнів посварився з Мо-
раною і, щоб зробити їй наперекір, ударив
своїм чародійським молотом о скалу і розва-
лив стіну, так що вся вода з залятого озера
виплила і втратила свою дивну силу. Ціла око-
лиця раптом ожила; дно озеро зробилося пло-
дючою долиною і зазеленілося буйними тра-
вами та квітами; в потоці завелися риби, по-
між камінням усяка гадь, у лісах звірина, в
повітрі птиця. За те розлютилася Морана, бо
вона не любить нічого живого, і заляла

царя велетнів у оцей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвящої води, що виплила з озера; якби була вернула назад усю воду до краплини і заткала оцей у скалі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не жие, та проте й Морана не має вже тут власти. Але цар не зовсім погиб. Він триває в тім камені і пильнує цєї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але оцей заклятий Сторож упаде тоді на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісти; вона глибоко щеміла в її серці,—їй так бажалося стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живіше заграла в її молодім серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісти, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернувся, позирнув на кам'яного тухольського Сторожа і з погордою всміхнувся, немов подумав собі: „От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!“

Вже наші пішоходи минули вузький протік тухольського потоку і вийшли на ясний світ. Перед їх очима раптом розкинулася довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра ген-ген сходилася з долиною Стрия. Сонце вже схилялось на захід і гарячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опору. Тухольський потік скаженими скоками і з лютим

шумом гуркотів додолу, щоб скупатися в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, напуваючись тою безсмертною і живущою красою природи. Максим немов вагувався на якійсь думці, що так і засіла в його голові і силоміць просилася на волю. Далі він зібрався з відвагою і приблизився до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку,—сказав він незвичайно м'яким і несмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Дозволь мені бути твоїм найщирішим слугою...

— Слугою? Що ж, це не трудно, прийди в батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Але ж у тебе є свій батько, і як чую, далеко ліпший, справедливіший і мудріший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всміхнувся.

— Я хотів сказати,—поправився Максим,—хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужче свого життя, дужче душі своєї!

Грім з ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті гарячі, а при тім прості слова молодого парубка. Він відступив два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і погордою змішаним поглядом мірив бідного Ма-

ксіма від ніг до голови. Лице його було не-
добре, аж синє, зуби йому заціпило, губи дри-
жали.

— Смерде!—скрикнув він нараз, аж до-
околичні гори залунали тим проклятим окли-
ком,—що це за слова смієш ти говорити до
мене? Повтори ще раз, бо це не може бути,
щоб я справді чув те, що мені причудлося.

Грізний крик боярина збудив і в Максима
його звичайну смілість і рішучість. Він випро-
стувався перед боярином, мов молодий, пишний
дубчак, і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине,
нічого такого, щоби приносило нечесть тобі
або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї
доньки, котру я люблю, як її ніхто в світі не
буде любити. Невжеж між твоїм боярським,
а моїм мужицьким родом така велика пропасть,
щоб її любов не могла перегати? Та й чим
же ж ти так дуже вищий від мене?

— Мовчи, смерде!—перебив його лютим
криком Тугар Вовк.—Рука моя судорожно
стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою
глупу гортанку¹. Одне тільки рятує тебе від
моєї мести, а це те, що ти нині виригував мою
доньку з небезпеки. Інакше ляг би ти в тій
хвилі трупом за такі слова. І ти, безумний,
міг подумати, міг посміти підносити очі свої
до неї, до моєї доньки?.. Це за те, що я й вона
говоримо з тобою по-людськи, а не лаємо
тебе, як собаку! І ти думав, що, рятуючи її
від пазурів ведмеда, ти здобув її для себе, як
бранку? О, ні! Коли б мало на таке прийти,
то воліла б вона згинутися в кривавих обіймах

¹ Гортанка—горлянка.

дикого звіря, ніж мала би тобі дістатися!

— Ні, боярине, не так кажи! Волів би я згинуту в лапах ведмедя, аніж би мав один її волосок бути ушкоджений.

Мирослава відвернулася при тих словах, щоб скрити від батька і від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очей. Але Тугар Вовк не зважав на те і говорив даліше:

— І ти, підлий хамів роде, смієш рівняти себе зо мною? Зо мною, що вік звікував між князями, вдостойвся княжої похвали і надгороди за рицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими і найславнішими молодцями в краю, а я мав би дати її тобі, смердові, до твого тухольського гнізда, де б вона зів'яла, зсохла і пропала в нужді? Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападі божевільства!

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо глядить на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине,—сказав він сумним, теплим голосом,—занадто ти високо піднявся на крилах гордості, але уважай! Доля звичайно тих найвище підносить, кого думає найнижче зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими¹, боярине, бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти ще смієш мені давати науки, гаде?—скрикнув розлючений Тугар Вовк, і очі його

¹ Робітниками, робочими.

зблищали безумним гнівом. — Геть мені з очей, а то, богом кленусь, не буду ні на що зважати, а просаджу тебе оцим ножем, як просадив нині рано ведмедя!

— Не гнівайся, боярине, за слово дурного хлопця, — відповів усе спокійний Максим. — Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула мені так чудово на одну днину, а тепер мусиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішуче обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк, мов остовпілий, глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а це що ти кажеш? — скрикнув він.

— Те, що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчино, це не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може.

— Ти в гарячці говориш, доню, ти перелякалася дикого звіря, ти недужа!..

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і кленусь перед онтим ясним сонцем, що цей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!

І вона взяла Максима за руку і гаряче прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отямитися, не міг здобутися на один рух, на одно слово.

— А тепер, молодче, йди домів¹ і не лякайся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю,

¹ Додому.

і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо додому! Онде в долині наш двір, а ось і наші гості надходять.

І, сказавши це, дивна дівчина взяла без-
тямного з диву батька за руку і пішла з ним
долі горою. А Максим довго ще стояв на
місці, очарований, щасливий. Вкінці прочунявся
і, впавши лицем на землю, помолився заходо-
вому сонцю, так, як молилися його діди й пра-
діди, як моливсь тайком і його батько. Потім
установив і тихою ходою пішов додому.

III

За селом Тухлею, зараз же близько водо-
спаду, стояла насеред поля величезна липа.
Ніхто не затямив, коли її посаджено і коли
вона розрослася така здорова та конариста.
Тухля була оселя не дуже давня, і деревина,
що росла на тухольській долині, була геть-геть
молодша від тої липи; тим то й не диво, що
тухольський народ уважав її найдавнішим свід-
ком давнини і окружав великою пошаною.

Тухольці вірили, що та липа—дар їх спокон-
вічного добродія, царя велетнів, який засадив
її власноручно на тухольській долині на знак
своєї перемоги над Мораною. З-під коріння липи
било джерело погожої води, і від-так, тихо
журчачи по дрібних камінцях, впливало до по-
току. Це було місце копних зборів тухольських,
місце сільського віча, котре в старовину являло
з себе всю і одну владу у руських¹ гро-
мадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан.
Рядами стояли на нім до сходу сонця гладкі

¹ В Галичині українці звуться русинами, руськими.

кам'яні брили, призначені на стільці, де сідали старці громадські, батьки родин. Скільки було таких батьків, стільки й кам'яних стільців. Поза ними було вільне місце. Під липою, над самим джерелом, стояв чотирьохгранний камінь з провірченою в середині дірою; тут на час ради виставлялося копне знамено. А обік зроблене було друге підвищення для бесідника, щобто для того, хто в якійбудь справі говорив; він виступав зі свого місця і входив на це підвищення, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїлося по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збиралася молодіж і ставала поза ними широким півколом. І жінки сходилися, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин чи муж, чи жінка, не був виключений. І хоч рішайучий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молодіжі й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям¹.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, останні за всіма, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли вони наблизилися, все втихло. Закличники, тричі поклонившись громаді, вишли під липу і познімали шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвалися закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

¹ На обміркування старшим.

— То нехай же доля щастить,—сказали вони і, піднявши високо в гору копне знамено, встромили його в дірку, продовбану в камені. Це був знак, що рада зачата.

Потім устав зі свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і, доторкнувшись її рукою, наблизився до пливучої з її коріння нори і, припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Це була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при таких важнім ділі, як народня рада. Потім він сів на підвищенім місці, звернений лицем до народу, тобто до східньої сторони неба.

Захар Беркут, це був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом.

Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Не вважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіря в лісових нетрах та, проте, працювати він не переставав. Сад, пасіка й лік—це була його робота. Скоро лишень весна заїтає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копле, чистить, підрізує,

щепить і пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але радо навчав кожного, показував і заохочував.

Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими святами й святом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори по зілля й ліки. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна та зовсім не надсильна праця, все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. „Життя лиш доти має вартість,—говорив він частенько,—доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна¹ не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене, доле, щоб я коли-будь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!“ Ті слова, то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосенних, а поперед усього—громади. Громада,

¹ Користи.

то був його світ, то була ціль його життя.

Видячи, що ведмеді та дики часто калічать худобу й людей у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчитися лічити рани, і, покинувши батьківський дім, вибрався в далеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли й кров. Але примова того лікаря показалася пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять куниць плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожбит пристав, але Захарові недосить було навчитися насліпо, він хотів поперед переконатися, чи лік ворожбитів добрий. Він вийняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов!—сказав він до зачудованого лікаря. Примова не вдалася.

— Е,—сказав лікар,—це для того не едається, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала би, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов далше, розпитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських¹

¹ Згадуючи про Скитських манахів, я не маю на думці того історичного Манявського Скита, що був заснований Йовом Княгиницьким у початку XVII в., але користуюся народнім переказом про перших апостолів Карпатського Підгір'я, ма ахів київських печер, яких мандрівку й оселення в коломийських горах оповідає почасти з фантазії, а почасти на основі дійсної народньої традиції Антін Могилянський у своїй поемі „Скит Манявський“.

манахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у греків і читав там багато старих грецьких книг. Той манах умів чудово лічити рани і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій злагоді і видасться йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Багато вже учеників приходило до старого, вічно задуманого і вічно сумовитого манаха, але ні одного він не вподобав, ні один не прожив з ним умовленого року і не виніс його тайників лікарських.

Про цього то лікаря прочув Захар Беркут і наважився відбути його пробу. Прийшовши до Скитського монастиря, просив, щоб заведемо його до старця Акийнтія, і одверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акинтій прийняв його без суперечки—і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернувся з Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще гарячішою і сильнішою, його слова плили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді, як сталь, а против усякої неправди гострі, як бритва.

В своїй чотирьохлітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичі і в Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, а його простий ясний розум складав усе бачене й чути, зерно до зерна, в скарбницю пам'яті, як матеріяли для думки. Він вернувся з мандрівки не тільки лікарем, але й громадянином.

Бачачи по долах, як князі та їх бояри силуються ослабити і розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і

розрізнених людей тим легше повернути в невольників і слуг, Захар Беркут переконався, що для його братів селян нема іншого рятунку й іншої надії, як тільки добре уладження й розумне ведення та розвивання громадських порядків, громадської спільности та дружности.

А з другого боку, від старця Акинтія і від інших бувалих людей він чимало наслухався про громадські порядки в північній Русі, в Новгороді, Пскові, про добробут і розцвіт тамошніх людей, і все те запалювало його гарячу душу до бажання—віддати ціле своє життя на поправу й скріплення добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині.

Сімдесять літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велетень, стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радості міг він глядіти на них. Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанні, в radoшах і в горі.

Громада була для себе і суддею і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа—громада сама, вся і завсіди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпіхлірі та сто- шпихлір
Котдоли стояли¹ завсіди отвором для потребуючих.

Князі і їх бояри завистливим оком гляділи на те життя, в яким для них не було місця, в яким їх не потребували. Раз у рік заїздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалась якнайборше позбутися

¹ Склепи й комори.

немилого урядового гостя: через день або два він виїздив, обвантажений усяким добром, бо податки в великій мірі платили тухольці на турую. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належиться збірщикові, а що князеві, і не попускали йому зробити над ними ніякого надужиття.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута; його знали люди на кільканадцять миль довкола, по руськім¹ і угорськім боці. Та й то знали його не лиш як чудового лікаря, що лічить рани і всякі болісті, але й не менше, як чудового бесідника та порадника, котрий „як заговорить, то немов в серце вступає“, а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набере, то й ті вкупі, певно, ліпшої ради не придумують. Від давна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння і спільне ділання багатьох сусідніх громад може надати їм силу і може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. То ж ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старався пізнати добре їх погребі й людей, і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, то-

¹ Руськім—розуміється, українським.

вариських і братерських зв'язків між людьми, в громадах і між громадами в сусідстві.

А зв'язки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їдлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх до решти, — тому й не диво, що під проводом так усіма любленого, так досвідного і громадському ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті зв'язки живо відновилися і зміцніли.

Особливо зв'язок з руськими громадами по угорським боці був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської верховини, багатої вовною та кожухами, та зате досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люди. Отже ж то одним із головних старань Захара було провести зі своєї Тухольщини просту й безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носився з тою гадкою, переходив здовж і вшир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечніше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а заразом старався звільна й ненастанно наклонювати верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла.

При кожній нагоді, на кожній громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добився цього. Більше як десять громад, з ближчої й дальшої околиці, прислали до Тухлі своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись побудовання нової дороги. Це був радісний день для Захара. Він не тільки прийнявся радо сам повитичувати¹, куди має

¹ Повитичувати, поставити тички (тичка — дерев'яна паличка), знаки.

йти дорога, але також через увесь час, поки вона мала будуватися, взявся надзирати за роботою, а, окрім того, виправив чотирьох своїх синів до роботи, а п'ятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місці роботи для направи потрібних знаряддів.

Кожна громада висилала по кільканадцять робітників, із запасом свого хліба й своєї страви,—і під проводом невтомного Захара дорога була збудована за один рік. Користі її відразу для всіх стали очевидні. Зв'язок з багатими ще тоді угро-руськими громадами оживив усю верховину; почалася жива і обопільно хосенна обміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий, та й цілі отари на заріз, а відтам¹ пшениця, жито та полотна. Але не тільки для такого обмінного торгу була вигідною тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістей про життя громад по однім і по другім боці Бескида, була живою ниткою, що в'язала до купи дітей одного народу, розбитих між двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давніша і колись далеко славніша була дуклянська дорога.

Але галицько-руським князям вона з многих причин не злюбилася, менше, може, для того, що піддержувала живий зв'язок між громадами по цім і по тім боці Бескида, та через те скріплювала в одних і в других вільні громадські порядки, як радше для того, що туди частенько мадярські королі й дуки впадали з військами до Червоної Руси.

От тому то галицькі та перемиські князі

¹ Звідтіля.

старались, коли не зовсім замкнути, то бодай укріпити ту входову браму в свої границі, а звісно, що таке „укріплення“, зроблене по державному і для державних цілей, мусило вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували здовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі ґрунти й посідища і вложили на них обов'язок—пильнувати дуклянської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околичних громад, а також засіками, цебто дерев'яними та кам'яними запорами, що ними в тісних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих вояків.

Розуміється, що ті обов'язки цілим своїм тягарем спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили часть своїх споконвічних земель, на яких розсідалися бояри, але мусили, крім того, ставити варти, давати дружинників та слуг боярам, робити засіки, ба, в разі воєнного часу, піддані були зовсім боярським розказам і боярському судові.

Очевидна річ, боярин, обдарований такими широкими правами, ставався силою в селі і зовсім природно дбав про побільшення й укріплення своєї сили.

Щоб забагатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки-рогачки і побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїзжого, а це мусило спинити живий рух по дуклянській дорозі, ослабити живі зв'язки між громадами. А рівночасно з ослабленням тих зв'язків мусив іти й упадок вічевих, вільних порядків у самих громадах.

Власть боярська не могла й не хотіла обік себе терпіти другої, громадської влади; між боярами і громадами мусило прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад.

Правда, в тім часі, коли йде наше оповідання, боротьба та ще далеко не була скінчена, а де-куди, в відлюдних гірських селах ще й зовсім не почалася,—і це були, можна сказати напевно, найщасливіші закутки тодішньої Руси. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, а дорога, проведена через Бескид на Угри, на довгі часи забезпечила її добробуток. Тухольська дорога не була ще в руках боярських. Була вільна для кожного, хоч громадяни сумежних з нею селищ, як червоноруського, так і угорського боку, пильно стерегли її від усякого ворожого нападу і давали собі взаємно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо, сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад.

Не диво, проте, що, лежачи при тій дорозі, на середині між Угорщиною й Підгір'ям, Тухольщина раз-у-раз підносилася не лише добрим побутом, але й свободним громадським ладом. Своїм приміром вона освіжувала й піддержувала всю дооколичню верховину, а особливо ті села, в яких уже були князі бояри і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадством й новим панством.

Гаряче слово і велика повага Захара Беркута причинювалися не мало до того, що поки більша частина громад держалася добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї влади, як їм цього бажалося, і

мусили жити в добрій злагоді з громадами, підлягаючи в часах супокію їх копним судам і засідаючи в них поруч з іншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали воєнного часу, як не знати якого свята, бо тоді всміхалась їм надія—відразу захопити всю владу у свої руки, а при тій нагоді розбити до крихти ненависні громадські порядки, так, щоби раз захоплена влада уже не потрібувала виходити з їх рук.

Але часу воєнного не було. Володар Червоної Русі, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр—не то, що його батько, але допомогти їм багато не міг. Він був зайнятий то стараннями про королівську корону, то спорами князів, що дерлись за великокняжий київський престол. А найменше піклувався він забезпечуванням свого краю против нового, досі нечуваного ворога, монголів. Ці перед десятьма роками, мов страшна громова хмара, появилися були на східних границях Русі, в наддонських степах, і побили зібраних руських князів у страшній і дуже кривавій битві над рікою Калкою. Але з-над Калки нагло, немов наполошені хоробрістю русичів, вони вернули назад. І ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов гаряча вітрова хвиля ходить по дозріваючій житі, і ніхто не знав, чи хвиля уляжеться, чи, може, нажене із собою грізну, градову тучу.

А найменше знали це й надіялись цього князі та бояри. Вони спокійно по логромі над Калкою приймалися за свою давню роботу—

спори за насліддя престолів і підкопування свободних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Коли б були своєю властью і своєю силою повернули на скріплення, а не на підкопування тих порядків по громадах і живих зв'язків між громадами, то наша Русь, певно, не була б упала під стрілами та топорами монголів, але була б остоялася проти них, як глибоко вкорінений дуб-велетень остояється проти осінньої бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо досі якось обминали її неситі очі князів і бояр. Чи то від того, що лежала так віддалік від світу, між горами та скалами, чи, може, від того, що надто великого багатства в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти за-тисуватися в той закуток. Але і це щастя не було вічне.

Нараз одної гарної днини заїхав у тухольські гори боярин Тугар Вовк і, не кажучи нікому ані слова, почав на горбі над Опором, віддалік від Тухлі, але на Тухольському ґрунті, будувати собі дім. Тухольці з зачудовання зразу мовчали і не спиняли нового гостя, далі почали допитуватися його, хто він, відки і за чим приходить сюди.

— Я боярин князя Данила,—гордо відповідав їм Тугар Вовк.—За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Але ж це землі й ліси громадські!—відповідали йому тухольці.

— Це мене нічого не обходить,—відказував боярин,—ідіть і в князя допоминайтеся. Я маю його грамоту і більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова і не казали нічого. А боярин тимчасом починав собі все згорда, все похвалявся княжою ласкою та княжою волею, хоч зрештою на разі й не стісняв ні в чім тухольців і не мішався в їх громадські діла.

Тухольці, а особливо молодші, зразу чи то з цікавості, чи з звичайної гостинності, частенько сходилися з боярином і робили йому деякі прислуги,—аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити і, очевидно, зовсім уникали його. Це зразу здивувало, а далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити тухольцям усякі пакості. Дім його стояв якраз над тухольською дорогою, і він, ідучи за приміром інших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку і жадав від проїзжих для себе мита. Та тухольці були тугий народ. Вони почули відразу, що тут починається рішуча боротьба, і постановили за радою Захара Беркута стояти твердо і невідступно при своїх правах до крайньої крайности. Зараз тиждень по виставленню рогачки вислала тухольська рада громадська своїх відпоручників до Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке й рішуче питання:

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так мені хочеться!—відповів гордо боярин.—Коли вам кривда, то йдіть жалуйтесь на мене до князя.

— Але ж це дорога не княжа, а громадська.

— Це мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалилися, але зараз по їх відході прийшла з Тухлі ціла вата а сільської молодіжі з сокирами і тихесенько

порубала рогачку на дрібні куси, наклала з неї вогонь і спалила її недалеко від боярського двору. Боярин лютився на своїм дворі, кляв поганих смердів, але супротивлятися їм не мав смілости, і на разі не робив уже другої рогачки.

Перший напад на громадські права був відбитий, але тухольці не радувалися завчасно, — вони добре знали, що це тільки перший напад і що за ним треба надіятись інших. І справді, так воно сталося. Одного дня прибігли до Тухлі вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги зганяють їх із найкращої громадської полонини. Не встигли вівчарі до ладу розказати свого, коли втім прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусь найкращого громадського лісу. Знов громадська рада вислала відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені мій князь дарував.

— Але ж це не княжі, а громадські землі! Князь не міг дарувати того, що до нього не належить.

— Ну, то йдіть на князя жалуйтеся! — відказав їм боярин і відвернувся від них.

Від тої пори почалася правдива війна між боярином і тухольцями. То раз тухольці зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Лісу, загарбаного боярином, стерегли і громадські і боярські лісничі, між котрими не раз приходило до сварки і бійки.

Це лютило боярина чимраз дужче, і він

вкінці казав убивати тухольську худобу, придибану на загарбаних полонинах, а одного громадського лісничого, придибаного в загарбанім лісі, велів прив'язати до дерева і секти терновими різками, мало що не на смерть.

Цього було вже за много тухольській громаді. Многі голоси обізвалися за тим, щоби по давньому звичаю до боярина приложити закон про непокірного і шкідного громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім його зруйнувати до тла. Велика часть громадян пристала на це, і певно, що круто прийшлося би було тоді бояринові, коли б Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належиться засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправдання, і що справедливість домагається закликати боярина поперед усього на громадський копний суд, дати йому можливість витолкуватися, і аж потім поступати з ним так, як осудить громада при повнім спокою й розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно, ніхто в нинішнім зборі не розумів так добре важности цієї хвили, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важиться на вістрю громадського засуду. Та й коби-то в тім засуді ходило лиш о просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладався б уповні на громадський розум. Але тут приходилося розважати—перший раз на тухольськім копнім суді—також інші, посторонні, а безмірно важні обставини, що заплутували справу майже до безвихідности.

Захар розумів добре, що засуд, чи прихильний чи неприхильний для боярина, грозить

громаді великою небезпекою. Прихильний засуд, значить, признання не так права, як сили по стороні боярина, раз назавсіди упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тільки загарбані ліси й полонини, але й цілу громаду, буде першим і найтяжчим виломом у вільнім громадським устрою, над якого відновленням і скріпленням він ненастанно трудився протягом сімдесятьох літ.

— А неприхильний засуд, що вирече прогнання Боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. А ну ж боярин зуміє підмовити князя, розбудити його гнів, переконати його, що тухольці—бунтівники? Це може стягнути велику бурю або й цілковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на інші громади, що їх князі визнавали за бунтівничі і віддавали боярам та їх дружинам на розграблення та на знищення. Оба ті важкі виходи нинішньої ради наповняли серце старого Захара великим сумом.

— Чесна громадо!—так зачав він свою бесіду.—Не буду від вас скривати, та й, впрям, ви й сами то добре знаєте, які важкі й великі діла чекають сьогодні нашого громадського розсуду. Коли поглядаю на те, що докола нас робиться і що нам грозить, то так і здається мені, що наше дотеперішнє спокійне громадське життя пропало безповоротно що тепер наступає для нас усіх пора показати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські порядки справді міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка це буря надходить на нас, і то не з одного боку, це ви знаєте і почуєте ще ширше на нинішній раді, тож про це я тепер не потребую гово-

рити. Я хотів би тільки показати вам і вбити незнищено в вашу тямку те становище, на яким би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо стояти до крайної крайности. А втім і тут ні я, ні хто інший не має влади над вами: схочете, то послухайте, а не схочете... воля ваша! Тільки ж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстайній¹ дорозі, сьогодні нам прийдеться вибрати: сюди чи туди. Тож годиться нам, людям старим і досвідним, добре вияснити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше, копне знамено, котре від п'ятдесятьох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значення.—Захаре,—сказали вони,—колись, у хвили найгрізнішої небезпеки, коли життя наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок², тоді ти відкриєш громаді, що значить це знамено, а zarazом відкриєш, що на нім спочиває наше благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку.

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике вражіння на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на сво-

¹ Розстайна дорога—перехресна дорога.

² Загрозить її порядок—загрозить її порядкуві.

їх кільцях і повівало кармазиною хоруговою, немов переливалось живою кров'ю.

— Я досі не говорив вам про це нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора це зробити. Глядіть на нього, на це знамено наше! З одного здорового пня вироблений увесь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а свободний в кожнім поединчім колісці, готовий прийняти всякі зв'язки.

— Цей ланцюг, то наш руський рід, такий, який є. Кожне колісце в тім ланцюзі, то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма іншими, а проте свободна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдовольняє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода кожної поодинокі громади робить усю цілість суцільною й свободною. Нехай тільки одно колісце трісне, розпадеться само в собі, то й цілий ланцюг розпадеться, одноцілий його зв'язок розірветься.

— От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої Руси. Горе громаді, котра добровільно стане тою раною, котра не вжиє всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоров'ї! Ліпше би було такій громаді щезнути з лиця землі, запастися в безодню!

Останні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ушах слухачої громади шум водоспаду, що недалеко гримав собою о камінь і, мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіма барвами веселки, видавався блискучою пасмугою по-

над головами громади. Захар говорив дальше:

— Гляньте ще раз на знамено! Кожне колісце його ланцюга сковане блискучими срібними оковами в гарні узори. Окови ті не обтяжують колісця, а додають йому оздобу й тривкості. Так само кожна громада має свої дорогоцінні установи й порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свободні, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланню, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді.

— Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і власти для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли б потріскати, і вся одноцілість ланцюга пропала б. Так само, *dmk* якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала б. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того!—крикнула разом однодушно громада.—Станемо в обороні своєї свободи, хоч би прийшлось нам і останню краплю крови пролити!

— Добре, діти!—сказав зворушений Захар Беркут,—так воно й треба! Вірте мені, це дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значіння тої хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До останньої краплі крови повинна боронити громада своєї сво-

боди, свого святого ладу! І, вірте мені, не-далека та хвиля, котра, справді, запотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні!

В тій хвилі очі всіх громадян, немов на даний знак, звернулися в сторону села.

Там на шляху, що вів від села попри водоспад у гори, показалася невеличка громада пишно убраних, оружних людей. Це йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин Тугар Вовк із своєю дружиною. Не вважаючи на гарячу весняну днину, боярин був у повній рицарській зброї: в панцирі з залізної, блискучої бляхи, в таких же набедрениках і наголінниках і в блискучім спіжевім шоломі з розвіяною поверх нього китою з когутячих косиць¹. При боці у нього теліпався в піхві тяжкий боевий меч, через плечі перевішений був лук і сагайдак із стрілами, а за поясом стремів топір, блискучий широким сталевим вістрям і бронзом набиваним обухом.

Поверх усеї тої страшної зброї на знак супокійного свого наміру боярин накинув вовчу шкіру, з пашею, переробленою в защіпку на груди, і з лабами², що гострими кігтями обхапували його пояс.

Довкола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбраних у такі ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі стрепенулася тухольська громада, побачивши наближення тої вовчої дружини. Всі зрозуміли, що це, власне, є той ворог, який напосівся на їх свободу й незалежність. Але покищо вони ще

¹ Кита з когутячих косиць—китиця з хвоста півня.

² Лаба—нога.

не надійшли, а Захар кінчив свою бесіду.

— Ось надходить боярин, котрий хвалиться, що з милости для нього князь подарував йому наші землі, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почутті княжої милости, в тім почутті, що він княжий слуга, що він раб! Нам не потрібно милости від боярина і нізашо ставати нам рабами, це причина, для чого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста і що правдиво свобідному чоловікові личить не гордість, а супокійна повага та розум. Захвайте ж проти нього ту повагу і той розум, щоб не ми опокорили його, а сам він у глибині свого сумління почув себе упоко-
реним! Я скінчив.

Тихий шепіт вдоволення і радісної рішучо-
сти пройшов по громаді.

Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не на-
близився до ради.

— Здорові були, громадо!—сказав він, до-
тикаючи рукою свого шолома, але не зніма-
ючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине!—відповіла
громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом ви-
йшов перед громаду і, ледве окинувши її оком,
проговорив:

— Ви кликали мене перед себе, і ось я.
Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голо-
сом, котрим боярин, очевидно, хотів показати
громаді свою вищість. При тім він не дивився
на громаду, але обертая у руках свій топір і
немов любувався блиском його вістря та обуха,

показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський?—повторив, немов зачудований, Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара.—Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про це, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечатися, це нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізніше. Тепер тільки, будь ласкав, сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Із столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люди і не знаємо ніякого пана. А чого ж велів тобі твій пан іти в наше село?

Лице боярина облилося червоною пасмугою злости при тих словах Захара. Хвилю він вагувався, чи відповідати далше на його допитування, далі погамував свій невчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воеводою й начальником Тухольщини, і дав мені і моїм потомкам у вічне посідання тухольські землі в нагороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки виняв із-за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине,—сказав

спокійно Захар,—ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто це такий, той твій князь?

— Як то?—крикнув здивований боярин.— Ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Буга?

— Ми не видали його ніколи і в нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої безпечної кошари. А князь чи робить це із своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше,—відповів боярин.— Він дає їм мудрі права і мудрих суддів, посилає їм своїх вірних слуг, щоб боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти це, боярине,—замітив строго Захар.—Бач, сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих суддів княжих ми не видали досі і жили тихо, в згоді й ладі, судячись сами громадським розумом. Батьки наші здавна вчили нас: один чоловік—дурень, а громадський суд—справедливий суд. Без княжих воєвод жили наші батьки, жили й ми досі і, як бачиш, хати наші не попустошені і діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було досі, але від тепер не так буде.

— Як буде від тепер, цього ми не знаємо і ти, боярине, не знаєш. Однo ще тільки скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Ввесь світ знає і подивляє його справедливість.

— То він, певно, і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішався цим простим питанням, але по хвилевім вагуванню сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підвладних?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість і, кривдячи їх, з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрям свого топора.

— Гляди ж, боярине, — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумління твоє каже, що це не може бути. А прецінь же¹ твій справедливий князь зробив це з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастям він не турбується, котрі йому не вчинили нічого злого, але, навпаки, щороку складають йому багату данину. Як він міг це зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривдити.

— А прецінь нас скривдив, отою самою грамотою, котрою ти так хвалишся! Бо звжай лишень: чи не скривдив би я тебе, якби без твоєї волі зняв із тебе отой блискучий панцир і дав його мійому синові? А таке саме

¹ А отже.

діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, те для нас земля і ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, а тут нараз приходиш ти в імені свого князя і кажеш: „Це моє! Мій князь дав мені це в нагороду за мої великі послуги!“ І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилився, старче!—сказав Тугар Вовк.—Усі ми власність князя, із всім, що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невольники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тім'я, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову додолу і довгу хвилю мовчав, не знаючи, що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада.

Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки догори, до сонця:

— Сонце преясне!—сказав він,—ти благотворне, вільне світило, не слухай тих огидних слів, які осмілювся цей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них, бо безкаско ти не пропустиш їх, те знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя, наплодилось багато таких людей, то ти зітри їх із лица землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народу!—І по тім Захар успокоївся, сів і знов звернувся до боярина.

— Ми чули, боярине, твоє переконання!—сказав він.—Не повторяй його другий раз перед нами, нехай воно при тобі лишається.

Послухай же тепер, яка наша думка про твого князя. Послухай і не прогнівайся!

— Сам бачиш і знаєш, що вітця й опікуна ми в нім бачити не можемо. Отець знає свою дитину, її потреби й бажання, а він не знає нас і не хоче знати.

— Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди, князь не береже нас ні від слоти, ні від тучі, ні від граду, ні від ведмедя, а це наші найгірші вороги. Він, що-правда, голосить, що береже нас від нападів угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи на нас іще гірших ворогів, ніж угри, своїх неситих бояр з їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть. Боярин, як нападе, то вже й осяде і не вдоволиться ніякими добичами, а рад би нас усіх навіки поробити рабами.

— Не вітцем і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою божою, зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкуповуватися щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо, а він про нас, тим ліпше для нас. І коби¹ вся наша Русь могла позбутися сьогодні його з усіма його ватагами, то, певне, була би ще щаслива і велика!²

З дивним чуттям у серці слухав Тугар Вовк тих гарячих слів старого бесідника. Хоч вихований при княжім дворі і зіпсований гниллю

¹ Якби.

² Погляди, які виказує тут Захар Беркут, можуть уважатися характеристикою поглядів тогочасного народу на князів та їх криваві межиусобиці та на початки феодалізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відгелос навіть у нашого літописця в оповіданні про співака Митусу, якого за бунтівні бесіди та непокірність князь Да-

та підлотою, він усе-таки був рицар, вояк, чоловік, і мусив відчути серцем хоч крихту того чуття, яке так сильно порушувало серце Захара Беркута.

А при тім же він далеко не по ширій совісті виповідав уперед свої слова про необмежену власть князя. Його душа й сама не раз бунтувалася проти тої влади, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу власть свої власні забаги такої ж влади. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз із щирим подивом глянув на нього, але заразом і жаль йому зробилось того велетня, якого упадок, по його думці, був близький і неминучий.

— Старче, старче, жаль мені твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здається навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в гарячих думках молодости, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер ані вічно. Все, що живе, переживається. Пережилися й твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домгаються конежно одного, сильного володаря в нашім краю, котрий би в однім осередку згромадив і в свою руку уняв усю силу ці-

ило велів зловити і покарати смертю. Розуміється, що, наводячи такі погляди для характеристики часу й людей, ми тим не хочемо умалити ваги і значіння особи князя Данила, який між усіма володарями русько-галицьких земель визначається, як чоловік незвичайний, симпатичний і, по-своєму, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом (Прим. авт.).

лого народу, для оборони його перед ворогом, що насуває зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здається, що давні часи ще тривають.

— І тут ти помилився, боярине, — сказав Захар Беркут. — Не подоба старому вдаватися в молоді мрії, а на сучасність жмурити очі. Але ж тричі не подоба йому помітуватися добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Це звичай молодиків ¹, і то зле вихованих молодиків.

— Ти закидаєш мені, що я не знаю того, що діється довкола нас. А тимчасом не знати ще, хто з нас двох більше й докладніше це знає. Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближення того ворога вимагає згромадження всієї народньої сили в одних руках.

— Тепер я скажу тобі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий післанець, який оповістив тебе про новий напад страшних монголів на нашу країну, про те, що вони по довгім опорі заняли Київ і зруйнували його до тла і тепер величезною марою тягнуть на наші червоноруські землі.

— Ми, боярине, знали це ще перед тижнем, і знали про княжого післанця, виправленого в оці сторони, та про його вісті. Княжий післанець прибув пізенько, наші післанці далеко скоріше ходять. Монголи давно вже заповінили ² нашу Червону Русь, понищили багато городів і сел і розділилися на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть, під Судомир, у поль-

¹ Молодих.

² Заповінити — розділяти, як повинь, затопити.

ську країну, а друга йде горі долиною Стрия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав цього?

Тугар Вовк з подивом, майже зо страхом, глядів на старого Захара.

— А відки ти це знаєш, старче?—запитав він.

— Я й це скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і їх вольнім союзі. Із всіма підгірськими громадами ми стоїмо в зв'язку. Вони обов'язані нам, а ми їм, доносити якнайшвидше всякі вісті, важні для громадського життя. Підгірські ж громади стоять у зв'язках з дальшими, покутськими та подільськими, тож про все, с'як чи так важне для нас, що діється на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вість від громади до громади.

— Що вам з вістей, коли допомогти собі не можете!—згiрдно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине,—сумно відповів Захар.—Подільські та покутські громади не можуть допомогти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не дозволяють їм мати своє оружжя ані вправлятися в робленні ним. От і бачиш, боярине, що це значить: єдинити силу народу в одних руках! Щоб з'єдинити в одних руках силу народу, треба ослабити силу народу. Щоб одному надати велику власть над народом, треба кожній громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські зв'язки, обезоружити громадські руки. А тоді всяким монголам одверта дорога в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могучий князь Данило пропав десь без вісти. Замість обернутися до свого народу, віддати йому його свободу

і зробити з нього живу, непоборну запову проти монгольського наїзду, він, поки монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочі. Але угри не поквaпні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь і, хто знає, може незадовго його побачите в таборі монгольського хана, яко його вірного підданця, щоб ціною неволі й пониження перед сильнішим купити собі владу над слабшими.

Боярин слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору?

— Так кажеш, монголи грозять нападом і оцим горам?

Захар якось значуче всміхнувся на те запитання.

— Грозять, боярине.

— І що ж ви думаєте робити? Піддаватися чи боронитися?

— Піддаватися їм не можна, бо всіх, хто їм піддається, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжчі бої.

— Значить, ви хочете боронитися?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воеводу. Я вас поведу до бою проти монголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воеводи. Ти ще не витолкувався із своїх поступків у нашій громаді. Твою ширу волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішався трохи таким наглим зворотом, а далі сказав:

— Старче, громадо, покиньмо давні урази¹! Ворог зближається, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдуючись² своєї урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна³ ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори цього! Не своєї урази ми доправдуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав із нами, і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війні з монголами?

— Старче, ти, бачу, завзявся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що тут суд громадський, а не забава! Скажи мені, осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем, як воевода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами, а особливо права на нашу землю. Не тикай⁴, боярине, наших земель і наших людей, а тоді, може, ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнівно Тугар Вовк. — Отака ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки від смердів.

— Що ж, боярине, інакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до

¹ Ураза—суєречка, непорозуміння.

² Доправдуватись—вияснити

³ Хосен—користь.

⁴ Тикати—заціпати, рухати.

громади громада й терпіти в себе не схоче.

— Не схоче терпіти?—насмішливо скрикнув Тугар Вовк.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, конокрада або чужого, що без волі громади забирає би громадські землі, з родиною такого прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівняти з землею.

— Ха-ха-ха!—зареготався силюваним сміхом боярин,—то ви сміли б мене, княжого боярина, наділеного княжою ласкою за мої заслуги, рівняти з розбійниками і конокрадами?

— Що ж, боярине, а скажи сам по совісті, чи ліпше ти поступаєш з нами, як розбійник? Аджеж землю нашу забираєш, наше найбільше і єдине добро. Людей наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяни?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушає мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив,—сказав спокійно Захар Беркут.—Оце ти згадав про свою честь і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які це твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх.

— У двадцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, це ще не заслуга. І розбійник не раз проливає свою кров, а його ж за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських і польських, і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни—це ганьба, не

заслуга, і для тебе і для князів. Це чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки ранений не дістався до неволі.

— Оце ти добре сказав, не знаємо тільки, чи це правда.

— Як не знаєте, то й не мішайтеся в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхайся над нашим незнанням. Постараємось переконатися.— І за тим словом Захар устав і, звертаючися до громади, сказав:

— Чесна громадо, ви чули признання боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчити за ним або проти нього?

— Я можу!—озвався голос із народу.

Мов стрілою поражений, стрепенувся боярин на той голос, і перший раз уважно, з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить,—сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Це був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кулі¹, розповідаючи страшні вісті про монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих,

¹ Куля—дерев'яна нога, колодка.

що дісталися до неволі, а потім підчас обіду монгольських полководців були удушені під дошками, на яких монголи засіли до учти¹. Він, Митько, також був у тій битві в дружині одного боярина і разом з ним дістався до неволі, з якої потім якимсь чудом уйшов. Довго блукав він по селах і містах святої Руси, поки вкінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобалося жити. А що своєю одною рукою вмів плести скусні коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою², загально люблячи і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїзником, і за його чесний, веселий характер. Отой-то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку,—почав питати його Захар,—ти знаєш цього боярина, проти якого хочеш свідчити?

— Знаю,—відповів твердим голосом Митько.—В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Яке ж свідоцтво хочеш ти зложити проти нього?

— Мовчи, підлий рабе,—скрикнув, побліднівши, боярин.—Мовчи, а то тут буде й кінець твому нужденному життю.

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! Свідоцтво мое проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра... *гм*

¹ Бенкет.

² За чергою—по черзі.

— Мовчав досі, то мовчи й далі!—ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою, окривавлений, упав додолу. Охнула громада і зірвалася на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані!—скрикнув до них боярин.—не боюсь вас! От так буде кожному, хто поважиться торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучики і топірники, хоч самі бліді й тримтучі, обступили боярина. Грізний, червоний в лютої, стояв він посеред них з кривавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине,—сказав Захар,—ти смертельно провинивсь проти громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізналися і не хочемо знати, нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убивством ти признався до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддалися з між нас! За три дні віднині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять!—крикнув люто боярин.—Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо з цього поганого збору!

Боярин віддалився із своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодці¹ винесли криваве тіло Митька Вояка.

¹ Молодь.

— Чесна громадо,—сказав Захар,—чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так!—загула громада.

— Кого ж вибираєте до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимові приймати цей вибір. Хоч і як ненависний був йому боярин, але все-таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мислі, за котру він віддав би життя. А тепер, о, горе, і вона була засуджена безвинно за батькову провину. Але, проте, Максим не відпирався від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдання сповнити громадський засуд, усе таки він у глибині свого серця радувався ним: аджеж при тій нагоді він побачить її! А може йому удасться якнебудь потішити її, злагодити хоть своєю щирістю гострий засуд громади!..

А тимчасом рада громадська йшла далі своєю чергою.

Прикликано післанців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронитися проти нападу монголів.

— Зруйновані ми,—говорив післанець підгірських громад.—Села наші попалені, худоби зрабовані, молодіж вигибла. Широкою рікою розлилися пожежі і знищення по Підгір'ю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас в часи спокою, зрадили нас у потребі.

Післанці з Корчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понижче Синевід-

ська на рівнині біліються вже шатри монголів. Іде їх сила незлічима, і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і втікаємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засіки на шляху, але якось вагуються. Шепчуть люди, що хотять запродати шляхи наші монголам.

Піславці з інших верховинських громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народу. Передновинок тяжкий. Рятуйте нас і наших гостей, допоможіть перебути чорну годину!

Післанці з угро-руських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. Взиваємо вас, сусіди і браття, спивіть ту страшну хмару, не допустіть її звалитися в нашу країну! Ваші села — твердині; кожна скала, кожна добра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони переваляться через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх, і всі ми погибнемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом, і людьми, тільки не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїзником!

Тоді Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо, і ви, чесні посли сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Военні сили виступали проти них і погибли. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах дозволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови або зраджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити? Як нам боронитися? Я думав би, що

нам поза границі нашої Тухольщини удаватися не можна. Шлях наш при вашій допомозі, чесні загірні громадяни, ми чень¹ оборонимо. Але інших шляхів ми оборонити не можемо. Це буде ваше діло, чесні тустанські громадяни, а коли б нам удалося наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустанські післанці:

— Знаємо ми, батьку Захаре, що вам ніяк іти нас боронити і що в тій тяжкій годині треба, щоб кожний поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки, і вони держать сторожу над засіками й проходами. А як вони схотять видати їх монголам, то що ж ми порадимо? Лиш одного ми надіємось, і це може ще спасти нас: що монголи не підуть на ваш шлях і що в таких разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могли рушити нам на поміч.

— Ей, громадяни, громадяни, — сумовито, але і з докором, сказав Захар, — і сила, бачиться, у вас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесіда ваша дитиняча! Покладаєте надію на „може“ та на „хто знає“. А аджеж цього будьте певні, що скоро нам не грозитиме небезпека, то ми всею громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належалося би забезпечити себе проти ваших власних ворогів — бояр. Доки в їх руках засіки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кожної хвили цей прехитрий рід може продати вас. Пора вам не дрімати, але вдарити в дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас

¹ Чень — мабуть.

боярська неситість і княжа сваволя. Поки цього не буде, поти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустанські післанці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би зовсім не знав їх. Зламана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?.. Ей, коби¹ ти був між ними і сказав їм своє слово.

— Невжеж таки, чесні сусіди, моє слово у ваших громадян може мати більшу вагу, ніж їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Коли б так було, то нічого вже й моє слово вам не допоможе, то вже пропали наші громади, пропала наша Русь²!

Сонце геть-геть уже схилилося з полудня, коли тухольська громада по скінченій раді вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі й молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будучі дні?

Післанці сторонських громад, піднесені на дусі й заохочені, порозходилися. Тільки копне знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі і весняне небо ясніло пречистим блакитом, немов не бачачи земної журби та тривоги.

IV

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу кра-

¹ Коли б.

² Русь—Україна.

їну, щоб на довгі віки в самім корені підтягти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста—Київ, Канів, Переяслав—упали і були зруйновані до основи. Їх слідом пішли тисячі сел і менших городів. Страшний начальник монгольський, Бату-хан, прозваний Батієм, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою вчетверо стільки всяких полоняників, що мусили битися за нього в перших рядах, ішов позадвж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про якийбудь опір на рівнім полі ніщо¹ було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межусобицями. Декуди ставзали опором міщани в своїх мурах, і непривичні до ведення правильної облоги монголи мусили не раз тратити багато часу, добуваючи брам і мурів тепами. Але слабі твердині падали, більше через зраду і підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були Угри, багата країна, заселена племенем, спорідненим з монголами, від котрого великий джінгісхан монгольський домагався, щоб йому піддалося. Угри не хотіли піддатися, і страшений похід монгольської орди мав їм показати месть великого джінгісхана. З трьох боків разом, за пляном Батія, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю семигородську, з заходу з землі моравської, і з півночі через Карпати.

В тій цілі орда поділилася на три часті: одна під проводом Кайдана пішла басарабськими степами в Волощину, друга під проводом Пети відділилася від головної орди

¹ Нічого.

в землі волинській і поперек Червоної Руси, через Пліснеско, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її вбрід, а далі розлилася по Підгір'ю, шукаючи проходів через Карпати.

Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники провадили монголів горою рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили корчинські післанці, їх шатри білилися на рівнині пониже Синевідська.

Вечоріло. Густі сумерки лягли на Підгір'я. Лісисті тухольські гори задимилися, мов незлічимі вулкани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і півився по закрутинах. Небо покривалось зорями. Але й на землі, на широкій надстрийській рівнині почали розблискуватись якісь світила, зразу де-де, рідко, мов несміло, далі чимраз густіше, сильніше, поки врешті ціла рівнина, як далеко око засягне, не покрилася ними, не розжевілася кривавим обрисом. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той обрис над долиною, то живіше палахкотячи, то мов розпливаючись у темніючій просторі. Це палали нічні огнища в таборі монголів.

Але ген-ген у віддалі, де кінчилось те меркотяче море, палали інші світила, страшні, широкі, бухаючи огняною загравною. Це горіли околичні села і слободи, окружаючи широкою огненою пасмугою монгольський табір. Там бушували загони монголів, рабуючи та мордуючи людей, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузьким плацом поверх синевідських гір двоє люда¹ на невеличких та

¹ Людей.

кріпких гірських кониках. Один із їздців, мужчина вже в літах, був у рицарському строю¹, в збруї, з мечем і топором, з шоломом на голові і з списом, прип'ятим до кінського сидла. З-під шолома спливало довге і густе, сивіюче вже волосся на його плечі. Навіть густі сумороки, що хмарою лежали на горах і величезними клубамик отилися з ярів і дебрів чимраз вище на верхи, не могли на його лиці закрити виразу глибокого невдоволення, гніву і якоїсь сліпої завзятости, що щохвилі розливалися по ньому то їдким, прикрим сміхом, то понурою хмарою, немов щось шарпало його сугуби несподіваними, судорожними рухами і давалося знаки йпо гарному коневі.

Другий їздець, то була молода, гарна дівчина, одіта в полотняну, шовковими нитками переткану одіж, з невеличким бобровим колпаком на голові, що не міг вмістити в собі її багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся. Через плечі у неї перевішений був лук з турового рога і сагайдак із стрілами. Її чорні, палкі очі ластівками літали довкола, любуючись рівними, хвилястими контурами верховини і темно-зеленими, ситими барвами лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку!—скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвилю зупинилися на крутім пригірку, через який вони з трудом пробиралися, щоб перед цілковитим смерком доїхати до цілі.— Що за чудово гарна країна!—повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглибимо темних зворах.

¹ Одягу.

— А що за поганий народ живе в тій країні!—гнівню відрізає їздець.

— Ні, таточку, цього не кажи!—сказала вона сміло, але зараз же якось змішалась і, значно понизивши голос, додала по хвалі:

— Я не знаю, але народ тутешній мені сподобався...

— О, я знаю, що він тобі сподобався!—скрикнув з докором їздець,—а радше, що сподобався тобі один із того народу, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже любити батька для нього! Та що діяти, така вже дівоча вдача! А тільки я кажу тобі, дівчино: не вір тому поверховому блискові! Не вір гадюці, хоч коралевими барвами міниться!

— Але ж, таточку, що за думки шибають по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряєш мені! Я призналася тобі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Але ж, дурна дівчино, ти не будеш його, про це ніщо й думати! Хіба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вівчар?..

— Ні, таточку, не говори цього! Він такий рицар, як інші рицарі, ні, він ліпший, сміліший і чесніший від усіх тих боярчуків, яких я бачила досі. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти, я присягла!

— Що значить присяга дурної, осліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осліплена! Не в пориві дикої пристрасти, не без вагу-

мання й думання я зробила це. ^{Навіть} Навіть не без вищої волі, таточку!

Останні слова сказала вона якимсь приглушеним, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернувся до неї.

— Ну, а це що знов? Яка вища воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку,—говорила дівчина, обертаючись до нього та звільняючи в їзді. — Вночі перед тим днем, коли ми мали рушати на ведмедів, показаласть мені в сні моя мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очах. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо!—сказала я, і більше не могла нічого сказати з радости та розкоші, що наповняла цілу мою істоту.

— Мирославо, дитя мое єдине,—говорила вона лагідним, м'яким голосом, що й досі тремтить мені в серці,—слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближається, доню! Серце твоє пробудиться і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!

— Так, мамо!—сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радости.

— Благословлю ж твоє серце!—І, сказавши це, вона розвіялася запахущим леготом¹, а я прокинулась. І серце моє, справді, заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мені благословенство мамі!

¹ Маревом.

— Але ж, дурна дівчино, це був сон! Про що ти вдень думала, те вночі й приснилось тобі! А втім,—додав боярин по недовгій хвили,—а втім ти вже й не побачиш його ніколи!

— Не побачу?—скрикнула живо Мирослава.— Чому не побачу? Хіба він умер?

— Хоч би й сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми... ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А це для чого?

— Для того, — сказав боярин силуваним супокоем,—що ті твої добрі люди, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укоханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівняти його з землею! Але постійте, ви, хамове плем'я, пізнаєте ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк—це не тухольський вовк, він і тухольським ведмедям зуміє показати зуби!

Болюче тьохнуло в серці Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за що ж нас вигнали? Певно, за того лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я із слізьми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямиш!—підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вкололо його те оскарження з уст доньки.—О, я знаю, що коли б ти була на тій раді, то й ти була б стала за ними против свого батька! Що ж діяти, батько старий, понурий, не вміє блискати очима ані зідхати, а тобі хочеться не такого товариша! І що з того, що батько оце передчасом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, миліший, молодший товариш, може, десь тепер із своїми тухольцями руйнує

нашу хату, останнє й одиноке наше пристановище на світі!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів, гарячі сльози бризнули з її очей.

— Ні, це ти, ти не любиш мене,— сказала вона, заливаючись слізьми,—і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене! Я ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і наказував мені жити по правді і говорити правду! Невжеж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав, похиливши голову. Вони зближалися вже до верху гори і їхали вузькою дорогою поміж високими буками, що всім заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і, зчаста форкаючи, тюпали звільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Куди ж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини?—спитала нараз Мирослава, отираючи рукавом сльози і підводячи догори голову.

— В світ за очі,—відказав батько.

— Ти ж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То куди ж їдемо?

— Куди сама хочеш. Мені все одно. Може їхати до Галича до князя, котрому я наприкрився і котрий рад був мене позбутися? О, хитра це штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть,—на те він як раз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! Іди, сказав мені,

нехай лишень тут не бачу тебе! Иди і угри-
вайся¹ з тими смердами за нужденну межу, лиш
сюди не вертай! Ну, що, може, їхати нам до
нього, жалуватися на тухольців, просити на-
проти них княжої помочі?..

— Ні, таточку! — говорила Мирослава. —
Княжа поміч злого не направить, а тільки ще
дужче погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, небагато зва-
жаючи на останні слова доньки. — Ну, а мо-
же вертати нам до Тухлі, до тих проклятих
хлопів, до того чорта Беркута, і просити в них
ласки, піддатися їх карі, зректися свого бо-
ярства і благодіяти їх, щоб нас прийняли до своєї
громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як
вони, з вівцями вкупі, між вівсом і гноем?

Постава Мирослави незамітно, мимоволі про-
стувалася, лице її прояснювалось при тих
словах.

— А як гадаєш, таточку, чи вони прийми-
ли б нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризько боярин. — Це
ще якби ласкаві були їх хамські величества
й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати
цього? Тухольці не люблять неправди; вони
хоч і засудили нас, то, може, по своїй праву.
А може... може й ти, таточку, де чим... своїм
гострим поступуванням причинився до того?
А кели б лагідно, по-людськи з ними... Ах,
це що таке? — скрикнула нараз Мирослава, пе-
рериваючи свої попередні міркування.

Вони станули саме на вершку гори, і перед
ними, мов силою чарів, розкинулася широка

¹ Сварися.

стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кривавим відблиском. Немов із пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт збруї, переклики вартових, го-мін сидячих при огнищах чорних, косматих людей. А геть-геть далеко, роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будиноків, що, перепалені, валилися додолу, а потім величезні водоспади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо. В кривавім розблиску огнів виднілися тут же в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотирьохгранних шатрів, переділені від себе широкими відступами.

Люди, мов мурашки, снували поміж шатрами і громадилися коло огнищ. Мірослава стала на той вид, мов остовпіла, не можучи відірвати від нього очей. Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потопаючи очима в тім лячнім, кривавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний галі, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздрями, немов лякалися йти далше.

— Тату, скажи, це що таке?—скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, — сказав понуро Тугар Вовк.

— Ах, це мусять бути монголи, про яких прихід говорив народ з такою тривогою?

— Так, це вони!

— Нищителі руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, це загибіль наша! Як не стане хлопів, то хто буде годувати бояр?

— Не бійся, не вродилась іще та буря, що адужала б до кореня знищити те підле насіння!

— Але ж, таточку, монголи не щадять ні хати, ні двору, ні князівської палати! Сам же ти не раз оповідав, як вони подушили князів під дошками.

— І це добре! Нехай їх душать, тих хитрих круків! Але боярина не задушили ніякого. Ще раз кажу тобі: це наші союзники!

— Але ж, таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагреними кров'ю нашого народу?

— Що мене це обходить, хто вони і які вони? Крім них, ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки помогли мені!

Мирослава, вся бліда, тривожними очима гляділа на свого батька. Кривавий відблиск огнів, що освічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов обвивав те лице кривавим вінцем. Вони обое позлізали з коней і, стоячи на гострім гребені гори, гляділи одно на одно.

— Який ти страшний, таточку,—прошептала Мирослава.—Я не пізнаю тебе!

— Говори сміло, говори, донечко!—сказав з якимсь диким насміхом батько.—Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: я не можу далше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчизни, а вернуся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи це одверто, і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Ідовитий голос боярина стався при кінці якимсь м'яким, тремтючим, зворушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькові на шию, гірко ридуючи.

— Ох, таточку,—хлипала вона,—як ти рвеш мое серце! Чим я так тяжко провинилася перед тобою? Я ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до останнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного ім'я на вічну ганьбу!

Ридуючи, вона впала батькові до ніг і обнімала руками його коліна, обливала слізьми його руки. Не видержав Тугар Вовк, капнули сльози і з його старих очей. Він підняв Мирославу і міцно притиснув її до грудей.

— Доню моя,—сказав він лагідно,—не жалуйся на мене! Горе наповнило гіркістю мое серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце—щире золото, що ти не покинеш мене в днях тривоги й боротьби. Аджеж ми самі тепер на світі, ні до кого нам прихилитися, ні від кого ждати помочі, а тільки від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку!—говорила з слізьми Мирослава.—Гнів проти тухольців засліпив тебе і пхає тебе до загибелі. Нехай і так, що ми нещасливі, а чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, радше згинуть нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, гаряча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я знав їх і хочу оберекти тебе від них. Не переч же мені! Ходи, їдьмо до цілі! Що буде, те буде, долі своєї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотіла спинити його—він погнав униз горсю. Рідаючи, подалась за ним і вона. В своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від загибелі, від віковистої ганьби—від зради свого краю. Вона, бідна, й не знала, як глибоко її батько був уже застряг у тімогіднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так що для нього, справді, не було іншого виходу, як падати глибше, аж до дна.

Чим далше зїздили в долину, тим густіша пільма обхапувала їх, тим менше могли щобудь бачити, крім блимання огнищ і жевріння віддалених пожеж. Зате гомін і рик величезної юрби ставався чимраз голоснішим, оглушаючим. Дим виїдав їм очі, захапував віддих у грудях. Боярин простував до першого огнища, що палало серед поля. Це була монгольська сторожа. Наближаючись, вони бачили п'ять люда в кожухах, обернених волоссям догори, в таких самих пелехатих гострокінчастих колпаках, з луками на плечах і з топорами в руках.

Аж недалеко варті Мирослава дігнала батька й сіпнула його за рукав.

— Таточку, молю тебе, вертаймо відси.

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! Підемо, але не з униженою прозьбою. Підемо в гості, і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та окружили їх.

— Хто їде?—закричали різними голосами, то по-нашому, то по-свому.

— Поклонник великого джінгісхана!—сказав по-монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали, витріщивши очі на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш?—спитав один, очевидно начальник сторожі.

— Не твоє діло,—відповів гостро, на монгольській мові боярин.—Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінгісхана: Пета бегадир і Бурунда бегадир.

— Іди ж і скажи їм, що „Калка ріка по болоті тече і в Дон упадає“. А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушанованням розступилися монголи перед незнайомим приїзжим, що говорив їх мовою та й ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам, допавши коня¹, погнав до табору, якої, може, чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коней, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й прип'яли на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїзжі гості приступили до огнища, гріючи над ними руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька.

Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною монголи сповняли його волю, вона догадалася,

¹ Впавши на коня.

що батько її не віднині знається з тими страшними нищителями рідної землі і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов-то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь монголам, виявивши їм наперед цілий плян битви, уложений руськими князями. Правда,—говорили вісті,—доказу на те певного нема, а то бояринові прийшлося понести голову на колоту. Боярин стояв у битві в першій ряді і при першій замішанні взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидко увільнення без окупу, хоч боярин божився, що монголи випустили його, шануючи його хоробрість.

Діло було темне, а тільки те було певне, що при княжій дворі всі почали якось сторонити від Тугара і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давніше. Боярин в кінці почув ту зміну і попросив у князя даровизни землі в Тухольщині.

Не допитуючись, для чого задумав боярин покидати Галич і для чого хоче закопатися в таку лісисту пустиню, та й ще з молодого дочкою, князь Данило дав йому даровизну—очевидно, рад був його позбутися. І при від'їзді з Галича якось холодно прощалися всі з боярином, довголітнім товаришем оружжя.

Все те згадала тепер в одній хвили Мирослава, і все те, що тоді дивувало й гнівило її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значиться, вісті й шепти говорили правду! Так, значиться, батько її віддавна, від десятьох літ був у порозумінні з монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою

прегарну голову додолу. Серце її боліло дуже: вона чула, як у ньому одна за другою звалилися найсильніші й найсвятіші нитки—нитки дитячої любови й поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тут же коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселий: його рішуче серце тисли, очевидно, якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі гляділи, не змигаючи, в полум'я огнища, слідили уважно за тим, як догаряли червоні, мов розжарене залізо, поліна, як тріскали в огні, злизувані полум'ям. Чи це було спокійне думання чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи, може, яке тривожне прочуття будущини холодною рукою вхопило його за серце і печать мовчання положило на його устах? Тільки ж і він, старий, розважний чоловік, уникав погляду Мирослави, лише глядів і глядів у огнище, на миготячі іскри та попеліючі поліна.

— Доню!—сказав він вкінці стиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу здержуючи сльози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярина ледовим холодом. Він не знайшов на те питання відповіді і мовчав і вдивлювався в огнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінгісхана шлють свій привіт новому другові і просять його до свого шатра на военну раду.

— Ходімо!—сказав коротко боярин і піднявся з місця. Мирослава встала також, але

ноги її відмовлялися послуху. Та не час було тепер вертатися. В одній хвилі монголи привели їх коней, висадили Мирославу і, откруживши їх обое, повели до табору. Монгольський табор був розложений у величезнім чотирьохкутнику і обкопаний глибоким ровом. В кожному боці чотирьохкутника було по дванадцять входів, откружених оружною вартою. Хоч неприятель ніякий не грозив таборові, то все-таки його стережено чуйно—таке вже було воєнне правило монголів, зовсім у суперечність із християнським рицарством, яке не до-рівнювало монголам ані в військовій карності, ані в умілості тактики та кермовання великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликалися з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім перейняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм болем і стидом, що випалював гарячі рум'яні на її дівочім лиці, то все ж вона була надто смілої вдачі, надто свобідно і по-рицарськи вихована, щоб не зацікавитися розкладом табору і всім новим та невиданим откруженням.

Бистрим оком окинула вона провожающих її вартових. Низькі, підсадкуваті їх постави, повбирані в овечі кожухи, через які перевішаний був у кожного лук і сагайдак із стрілами, виглядали, мов ведмеді або які інші звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями і підочними кістями, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледве блищалися з вузьких, скісно прорізаних повік, з невеликими приплесканими носами, виглядали якось гидко, відрадливо. а жовтава їх барва, що в відблиску

переливалася в якийсь зеленкуватий відтінок, робила їх іще страшнішими та відразливішими.

З похнюпленими додолу головами і з горляною, співучою мовою вони подобали на вовків, що шукають, кого б пожерти. Шатри їх, як Мирослава зблизька приглянулася, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, зв'язаних угорі до купи, і накриті були вверху для безпеки від дощу великими шапками з кінської шкіри.

Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, криваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блідих, посинілих, світлом огнищ дивовижно освічених лицях. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на цей вид; її, героїську, смілу дівчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме дебудь перед шатром якого монгольського бегадира. Та ні, вона воліла-б тепер тліти в пожежі і стриміти, як кривава трофея, перед шатром побідителя, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожна недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала і любила, аніж іти здовж оцього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

— Ні, ні,—думалось їй,—не буде того. Я не піду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру.

Тимчасом вони станули перед шатром начальника Пети, любимця Батієвого. Шатро не відзначувалося від інших шатрів зверху нічим, окрім прип'ятої на його вершку жердки з трьома бунчуками; зате в середині було далеко пишніше, по-азіатськи улажене. Тільки ж ані

боярин, ані Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло огнища, на котрім невольники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники схопилися всі враз на рівні ноги і похапали до рук свою зброю, хоч, впрочім, не посунулися з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кинув донці, щоб лишилась позаду, а сам, знявши з голови шолом, а з плечей лук, приступив до них з покладом і став мовчки, з похиленими до землі очима, за три кроки перед головним начальником—Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісті?—спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя крім великого джінгісхана, пана всього світу!—сказав боярин. Це була звичайна формула піддання.

Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринові руку.

— В пору приходиш,—сказав Пета,—ми дожидали свого союзника.

— Я знаю свій обов'язок,—сказав Тугар Вовк.—В однім лишень я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку?—сказав зачудований Пета.—Хіба ж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінкам вступати в збір вояків?

— Знаю. Але що ж я мав зробити з нею? В мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого джінгісхана, вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбутися мене із свого міста, а ті прокляті смерди, мої невольники, збунтувалися проти мене.

— Але все ж таки тут вона не може лишитися.

— Я прошу внуків великого джінгісхана дозволити їй лишитися нинішню ніч і завтрашній день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для друзів наших ми гостинні,—сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ламаною українською мовою:

— Зблизись, дівчино!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависти й погорди очима гляділа вона на того нищителя Руси, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо,—сказав її батько.— Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки!—відказала Мирослава.

— Зблизись, розкажy¹ тобі!—сказав грізно боярин. Мирослава неохітно зблизилася.

Пета своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарн дивчина! Жаль, що не остатись. Гляди, дивчина, на свій тат. Будь вірні велики джінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, оце коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськи вояк—усі пропустить, нічого злого не зробить. А тепер до шатра!

З тими словами Пета подав Мирославі із свого пальця великий золотий перстінь, здобутий ним у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий золотисто-зелений бериль з вирізаними на нім фігурами.

¹ Розкажyю—прикажyю.

Мирослава вагувалася, чи прийняти дар від ворога, може навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, цей знак від великого внука джінгісхана,—сказав боярин,—це знак його великої ласки до тебе, дає тобі безпечний прохід у монгольським таборі. Нам бо доведеться розстатися, доню. Їх військовий звичай забороняє жінкам бути в таборі. Але з тим перстеном ти можеш безпечно приходити і виходити, коли тобі запотребиться¹.

Мирослава ще вагувалась. Але втім нова якась дума шибнула їй у голову,—вона взяла перстень і, відвертаючись, урваним голосом сказала:—Дякую!

Потім Пета велів відвести її до окремого шатра, котре на борзі приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишився сам з монгольськими бегадирами, щоб радити військову раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник цього відділу, чоловічок літ коло сорока, тип монгола: невеличкий, поворотливий, з хитро мигаючими, малими, мов мишачими, очима.

— Сідай, гостю,—сказав він до боярина.— Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай це буде найвища похвала твоєї вірності для великого джінгісхана. Але все-таки ти трохи запізно прийшов. Військо наше жде вже третій день, а великий джінгісхан, виправляючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трьох днів без потреби ніде не задержуватись. Брат наш, Кайдан бегадир, що пішов через край волохів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх

¹ Коли треба буде.

столичне місто, а яку ж славу ми принесемо в того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнався про ваш похід, а, дізнавшись, прибув зараз. Про задержку не журися. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тільки застукайте.

— Які шляхи і в чийх руках?—спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горою Сяном рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже не раз руськими й угорськими військовими силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемишля два дні ходу, а в Перемишля до гір ще два дні.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нім поробили засіки. Але бояри не радо служать князеві Данилові Романовичу, не радо стережуть засіків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінгісхана...

— Але чому ж досі ми нікого з них не бачили в нашій таборі?—спитав Пета.

— Годі їм, великий бегадире. Народ, серед якого вони живуть і який мусить поставляти зброю людей для оборони засіків, не радо зносить їх владу над собою. Дух бунту і непокорності живе в народі. Серце його тужить за давніми порядками, де не було ні князів, ні в асти, де кожна громада жила для себе, а протів спільного ворога всі дружилися по до-

брії волі і вибирали та скидали свою старшину.

В оцих горах живе один дід, що його прозвали бесідником, і той роздуває полум'я непокори в ім'я тих старих порядків. Народ глядить на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тільки побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінгісхана одверто, то побив би їх камінням. Коли ж за приближенням нашої сили бояри піддадуться вам і віддадуть вам асіки, народ пирсне, як полова від вітру.

Пета слухав уважно бесіди боярина. Насміх і погорда заблискотіли на його тонких губах.

— Дивні ж у вас порядки!—сказав він.— Князь бунтує проти своїх слуг, слуги против князя, князь і слуги против народу, а народ против усякої влади! Дивні порядки! У нас, коли дрібні ватажки хотіли бунтувати проти великого джінгісхана, то той згромадив їх до свого аула і, окруживши аул своїми вірними синами, велів настановити вісімдесят великих кітлів на грані і налити їх водою, а коли вода закипіла, то, не розбираючи нічиєї вини, велів у кожний котел вкинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кости. Тоді велів повиймати голі кістяки з кітлів, посадити їх на коней і повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на примірі своїх ватажків училися послушності й покорі великому джінгісханові. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її. Дякуйте богам, що зіслав нас до цього краю, бо коли б не ми, то ви, певно, мов ті голодні вовки, пожерли б одні других.

Кров постила бояринові в тілі при тім оповіданні монгола, але він ні словечка не відказав на це.

— Ну, а який же ваш другий шлях?—спитав далі Пета.

— Другий шлях—тухольський, — відповів боярин, — хоч вузький і не так рівний, але зате ближчий і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопипильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмося!—сказав з погордою Пета.

— І віщо¹ їх боятися,—підхопив боярин. — Вони ж без оружжя і без умілости воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але, може, на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних мужів до Тухлі день ходу. В Тухлі переночувати, а разом зо світом у дорогу, і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, скільки часу треба на понищення засіків, три дні ходу.

— Ну, то веді нас тухольським,—сказав Пета.

— Позволь мені слово сказати, великий бегадире,—сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту і геркулесової будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно свідчило про його походження з туркоманського племені.

Це був страшний, безтямно смілий і крово-

¹ Нічого.

жадний войовник, Бурунда бегадир, супірник у славі з Кайданом. Монгольські загони, які він провадив, лишали по собі найстрашнішу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кожного вечора було два рази більше свіжих голів, ніж перед шатром усякого іншого вояка. Але Пета не завидів йому тої смілости, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою в штуці ведення великих мас і кермування великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечніші місця, держав його в запасі на найтяжчу рішучу хвилю, немов непоборний залізний таран, а тоді пускав його з відділом „кривавих туркоманів“ довершувати перемоги.

— Говори, брате Бурундо!—сказав Пета.

— Позволь мені з десятитисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуєш на дуклянський. Перейшовши на арпадський бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху, і порівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов це перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, плян Бурунди був хоч і смілий, та зате дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання цього пляну.

— Добре,—сказав Пета,—нехай буде по-твойому! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

— Позвольте ще й мені слово сказати, великий бегадире,—сказав Тугар Вовк.

— Говори!—сказав Пета.

— Коли воля ваша слати часті своєї сили

тухольським шляхом, а все задля тісноти шляху я й не радив би слати, то позвольте мені піти наперед а невеличким відділом і заняти вхід того шляху, заким іще тухольські смерди дізнаються про ваш прихід і завалять його засіками.

— Добре, йди!—сказав Пета.—Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде кінець нашій раді і нехай боги щастять нашій збруї!—сказав Пета, встаючи з місця. Встали й інші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпитись і попрощатися з донькою.

В темнім шатрі на ліжку, покритим м'якими, зработаними перинами, сиділа Мирослава і гірко плакала. По всіх страшних і несподіваних вражіннях цього вечора вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє становище, в яке втягнув її батько.

Становище те було, справді, страшне, бачилось навіть безвихідне. Батько її зрадник, монгольський слуга. Вона в монгольським таборі, напівгість, напівбранка, а на всякий спосіб кругла сирота. Бо навіть остання її підпора—непохитна віра в свій пророчий сон, у благословенство матері і в своє любовне щастя з Максимом,—і та віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кривавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона тепер перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій—добровільний, чи недобровільний—побут у монгольським таборі?—Мов гадюки, вертіли її серце ті питання, і вона дала сльо-

вам волю і плакала, мов з життям своїм прощала^{ся}.

Батько тихими, тривожними кроками приступив до неї, положив руку на її плече,— вона не підводила голови, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо,—сказав він,—не плач! Пощастить, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він? Завтра в полудне він упаде трупом від мого меча.

— Хто?—ск икнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякався того голосу і відступився від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом?—повторила вона.— Він, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні!—відпекувався¹ боярин,—хто це сказав тобі?

— Сам ти сказав!—наставала на нього Мирослава.— Тату, скажи мені правду, що задумуєш? Не бійся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до свого! Не для того я не можу бути Максимова, що вища від нього родом, о, ні! Я нижча від нього, я чую себе безмірно нижчою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти вбив мое

¹ Відмовлявся.

щастя. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тільки скажи мені, що ти задумуєш напротий нього?

— Але ж нічого, зовсім нічого! Він тепер, може, вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі. Скажи мені, що ви вкрали з монголами?

— Говорили про те, куди йти на Угри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоб помститися на тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мститися на них! За дрібні вони для моєї пімсти. Я хочу перепроводити монголів на Угри, бо чим скорше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно!—скрикнула Мирослава.—Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, враз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухлі.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з монголами напасти на нього, вбити його...

Боярин видивився на неї зачудованими очима. Він почав боятися, чи не відьма вона, що так страшно бистро вгадувала, в чім діло.

— Доню, забудь за нього!—сказав він.—Яка доля йому судилася, така й буде.

— Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться, то я стану обік нього і буду боронитися разом

з ним до останнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна!— скрикнув боярин.— Уважай, не доводи мене до гніву! Це хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів!— відказала холодно Мирослава.— І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив досі? Коли уб'єш мене, то це буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пустим мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того, хто дорожчий мені над життя моє! О, ні, я не лишусь!

— Лишись! Клянусь тобі, що не підйму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що це значить!— скрикнула Мирослава.— Ну, розуміється, ти боярин, де ж би ти піднімав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усі затроєні стріли націлити на його груди!

— Ні! Коли вже таке твоє над ним милосердя, то ще раз кленусь тобі, що ані я, ані ніхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він не знав як нападав на нас! Досить тобі цього?

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тривоگو, і не могла нічого більше сказати. Хіба ж вона знала, чи досить цього, чи ні? О, як радо була б вона пташкою злетіла до нього, щирим шебетанням перестерегла його! Але годі було. Батько її взяв свою зброю і, виходячи з шатра, сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі і закликаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай.

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверей, неспокійно захиталася за ним. З заламаними руками, образ найтяжчого горя і найстрашнішої тривоги, стояла Мирослава насеред шатра, німа, перехилена наперед, з отвореними устами, ухом ловлячи останній стук кінських копит, що глухли й німіли по мірі того, як віддалявся на полудне відділ монголів, ведений її батьком на загибель Тухольщини.

V

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі. Відмалку виріс він у глибокім почуванні своєї єдності з громадою і святости громадської волі. Тож і тепер, коли зовсім не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади—прогнати з громадських земель ворога громади, якого бачили тухольці в боярині,—і тепер він не смів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвалося і краялось на саму думку, що буде мусити стрітись з Мирославою, з її батьком, як з ворогами. Що буде, може, мусити боротись з боярськими лучниками або із самим боярином, проливати кров людську в очах тої, за котру він сам готів був свою кров пролити. Празда, він твердо рішився зробити своє діло, як можна найспокійніше і не доводити його аж до проливання крови, але хто ж міг йому поручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Це легше могло бути, як що.

— Але ні, — думав собі Максим, — коли схоче моєї крови, я не буду боронитися, я

надставлю йому свої груди добровільно, нехай б'є! Життя він не хоче мені дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай, батьку мій, соколе сизий! Прощайте, браття і товариші мої! Не побачите вже Максима, а, почувши про мою смерть, посумуйте і скажете: згинув для добра громади! Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерті!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем¹ на споєннях вигладжених ялиць, будованих в угла, так, як тепер ще будують наші сільські хати. Покритий був грубими драницями, обмазаними зверху грубою верствою червоної, в воді нерозмокаючої глини. Вікна, як і у всіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапинані були на ряби волові міхури, що пропускали слабе, жовтаве світло до середини. Входові двері спереду і ззаду вели до просторих сіней, яких стіни обвішані були всіляким оружжям, оленевими та жубровими рогами, шкірами з диків, вовків і ведмедів. З сіней, на оба боки, вели двері до кімнат, просторих, високих, з глиняними печами без коминів, із дерев'яними, гарно вирізуваними полицями на всякий посуд. Одна світлиця бояринова, а друга, по другім боці сіней, його доньки.

Ззаду були дві широкі комори: в одній кухня, в другій служебна. В світлиці боярина стіни були обвішані шкірами ведмедів, тільки над постіллю висів дорогий заморський килим, здобутий боярином у якимсь поході. Там

¹ Гибель—гембель, рос. рубанок.

же висіли його луки, мечі й інша подручна зброя.

Світлиця Мирослави була, крім м'яких шкір по стінах і поместі, пристроєна в квіти, а на стіні, напроти вікон, над її ліжком, висіло дороге металеве дзеркало і обік нього дерев'яний, сріблом окований, чотирьохструнний теорбан, любий повірник Мирославиних мрій і дівочих дум.

Віддалік від дому, на невеличкій долині, стояли стайні, стодоли й інші господарські будинки. Там також була невеличка хата для скотарів.

Але пусто й глухо було сьогодні в просторім боярським домі. Боярина і Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велів перегнати до череди сусіднього корчинського осадника. Тільки лучники й топірники лишилися та й ті якісь невеселі, не гомонять, не жартують, ані пісень не співають.

Мабуть, важніше якесь жде їх діло, бо беруть луки й стріли, топори й списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готуються. Що це такого?

Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки, мов до битви.

По шляху надійшла тухольська ватага і, побачивши оружних людей перед боярським домом, почала й собі готувитися до бою. Тривожними очима позирнув Максим на оружних людей, чи нема між ними боярина. Але, на щастя, боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудей його звалилася, і сміліше

почав порядкувати свою ватагу. Це й не довго часу забрало, і мовчки, з понатыганими луками, з блискучими топорами й списами тухольці зближалися в ряді до боярських дружинників. Не дальше, як на п'ятдесят кроків одні від других, зупинилися.

— Боярине Тугаре Вовче!—крикнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка!—відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імени тухольської громади! Післала нас громада, щоб прогнати вас волею чи неволею з тухольських земель по засуду громадському. Питаємо вас, чи вступитесь по волі, чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз!—сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз!—сказав, підносячи голос, Максим.

Дружинники мовчали, але стояли недвижимо в своїй ворожій поставі. Дивно було Максимові, що це має значити, але, не зупиняючись довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвистіли, мов змії, і, перелетівши понад головами дружинників, повбивалися в стіну. В тій хвилі дружинники, мов на даний знак, кинули зброю на землю і з простягненими руками ступили напро́ти тухольських молодців.

— Товариші, браття!—сказали вони.—Не прогнівайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояриневі, що стрітимо вас вороже, але ми не давали йому слова проливати вашу кров і проливати її за неправду. Ми

були при суді громадським і знаємо, що боярин скривдив громаду і що громадський суд справедливий. Робіть, що вам повелено, і коли буде ласка батьків ваших, ми будемо просити їх, щоб прийняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринові!

Радість тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружжя на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилиною думали вступити в смертельний бій.

Максим найдужче рад був тому, що його побоквання не справдилось, що йому не довелося перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніколи не розстатися.

Радість сумирного закінчення цієї немилої справи на хвилю заглушила в нім усякі інші непевності. В товаристві веселих боярських дружинників увійшли тухольці до боярського дому, все з зацікавленням оглядаючи, хоч нічо о не тикаючи¹. З сердечним трепетом наближався Максим до світлиці Мирослави, надіючись тут стрітити її в сльозах або в гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було в світлиці, і це затурбувало Максима.

— Де вона?—подумав він, і зараз надумав спитати про це дружинників, що тимчасом вешталися, приготовуючи на radoшax для своїх тухольських гостей братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питання

¹ Не трюгаючи.

зовсім не вдовoliла й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав з донькою, але куди? за чим? коли верне?—не знати. Велів їм виступити вороже проти тухольців, але чи то, побачивши їх понурі неохочі лиця, чи то, може, повзявши яку іншу думку, урвав бесіду й відїхав. От і все, що дізнався Максим від нових союзників.

Очевидна річ, що такі вісті мусили відразу закаламутити його чисту радість, ба навіть кинути тінь якогось підозріння на дружинників. Що це таке? Чи не криється в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але, не хочачи всім уголос виявляти свого підозріння, Максим шепнув тільки деяким із своїх товаришів, щоб малися на бачності¹, а сам почав пильно і уважно переглядати звесь дім від гори аж додолу, не минаючи ні одної скритки, ні одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

— Гарна будова!—сказав Максим до дружинників, що заставляли столи,—але що ж ми мусимо її розібрати. Звісна річ, ми не будемо її ні валити, ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли запотрібує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілості.

Тимчасом дружинники повиносили до сіней великі дубові столи із світлиць, прикрили їх білою скатертю і заставили всілякою стравою й медом. Серед радісних окликів і співів почалася гостина. Тільки ж чим довше сиділи молодці за столами, чим більше їли й пили, тим більше щезала якість їх радість і веселість.

¹ Щоб обережні були.

І хоч мед півився в точених дерев'яних кубках, хоч м'ясо печене на рожнах димилось на дерев'яних тарілках, хоч ширі, товариські слова гомоніли від одного кінця стола до другого, то все-таки таємно тремтіли чогось усі серця, немов дожидали якоїсь страшної вісти. Дивна, недослідна, а всім чутна тривога висіла в повітрі. Чи стіни боярського дому давили вільних громадян?..

Ось устав один із боярських дружинників і, піднімаючи вгору кубок, повен пінистого меду, почав говорити:

— Браття! Радісний цей день для нас і щоб ніяка лиха пригода...

Але не скінчив. Разом поблід і затремтів цілим тілом. Усі бенкетарі напруго посхапувались, вискакуючи, хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами.

— Що це? Що це?—крикнули всі нараз і поперлися до дверей. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був знак, глухий стук кінських копит, а прецінь якого безмірного переполоху наробив він у боярським домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сінях: цей біг туди, той сюди, цей шукав того, той цього, а всі мішались і товпилися без ладу, топчучи по кубках і стравах, по білій скатерті і по дубовім переверненім столі. Максим перший вирвався на двір із тої замішанини і, раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, браття, до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був, мов наглий удар грому. Всі стали, мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне оstownпіння. Але й це тривало тільки хвилю. Стукіт кінських копит розля-

гався все ближче й ближче, а неминуча небезпека разом обудила всіх із мертвоти. Адже ж усі були смілі, сильні, молоді! Адже ж кожний із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, в кривавій боротьбі з ворогом і бажав, і молився, щоб сон стався явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла—і вони ж мали б її перелякатися?

Тільки на хвилю оглушила їх страшна вість, страшна назва „Монголи“,—в найближчій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно,—вже кожний держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч з іншими, готовий до кривавого бою.

— Головне діло наше, товариші, держатися цих стін. Поки ворог не випре нас від цього дому і не окружить на вільнім полі, поти не маємо чого боятися. Дім цей, то буде наша твердиня!

І він розставляє лучників коло вікон, коло дверей по два і по три, як до важности й доступности місця. Деякі мали бути в нутрі дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріл і рогатин, головна ж сила мала стояти при входових дверях, щоб в разі потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тимчасом монголи на ріні¹ над Опором зупинилися, позлазили з коней і, розділившись на три відділи, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно, провадив їх хтось добре знайомий із стежками й ходами, бо цілий той маневр відбувся швидко, без вагання, без довшої запинки. Маневр той показував ясно, що

¹ Рінь — піскувате місце.

монголи хотіли із всіх боків обійти й оточити дім відразу.

Але хто це йде так завзято на чолі середнього, головного відділу монголів? Глядять товариші і очам своїм віри не ймуть. Це не хто другий, як сам властитель цього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин! Наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим, не довіряючи їх щирості, поставив у ряди в суміш із тухольцями.

— Так, ваш боярин, монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Невжеж ви й тепер іще схочете додержувати йому вірності?

— Ні, ні, — скрикнули дружинники однодушно. — Смерть зрадникові! Розіб'єм вражу ватагу, або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявою, сказав Максим:

— Простіть, браття! Одну хвилину я несправедливо судив вас, думаючи, що ви в змові із своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімося разом, близько стін, так, щоби не могли нас оточити, і стараймося завдавати їм якнайбільше страти. Монголи, як я чув, не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей¹ нам удасться відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старався в інших вмотивувати надію, яка в нього самого почала шезати від першої хвилі, коли тільки побачив монголів, а то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернулася перед очима обложених. Але все-таки його слова мали велику

¹ Чей — може, мабуть.

вагу в його товаришів, що не раз уже мали нагоду переконатися про його притомність духу й оглядність в часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи на його словах і розказах, кожний дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайньої можності, знаючи добре, що й сусіднє місце буде так само пильноване.

Та ось монголи широким колесом у три ряди обступили вже дім боярської і кам'яні стріли на своїх луках держали вже намірені на смілих обложених молодців. Тількищо начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачиться, хоче попереду пробувати ще намови, бо ось він виступив з-поміж рядів наперед против головного відділу обложених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Невже зухвалість ваша така безмежна, як і ваша дурнота, що ви хотіли б піднімати оружжя на військо великого джінгісхана, нині безперечного пана всеї Руси? Піддайтеся йому без бою, то він помидує вас. Але ті, що захотять опиратися його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сміло відповів Максим Беркут.

— Боярине! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вольної громади, рабами! Ти поглянь на себе! Може, до тебе така назва борше² пристане, ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого джінгісхана і, певно, полизав молоко розлите по

¹ Полягати на чомусь—покладатися на щось, слухатися чогось чи когось.

² Борше—скоріше.

хребті коня якогось його бегадира. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого джінгісхана ми не лякаємось. Вона може нас зробити трупами, але не зробить нас рабами. А тебе, боярине, вся сила великого джінгісхана не зробить уже ані вольним, ані чесним чоловіком!

Гостра й різка була бесіда Максимова. Іншим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога—ні, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому, проте, ніяка честь не належиться. Голосно радувались товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінився зо злости.

— Хлопе поганий!—кричав він.—Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти похвалвся своєю вольністю! Нині ще кайдани забряжчать на твоїх руках і ногах! Нині ще ти будеш валятися в поросі перед начальником монгольської сили!

— Швидше згинуті!—відповів Максим.

— Отже, не згинеш!—крикнув боярин.—Гей, діти,—озвався він до монголів їхньою мовою,—далі на них! Тільки цього обминайте, цього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговий вереск і урвався. Стишилось довкола боярського дому, але це була страшна тиша. Мов гадюки, свистіли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трафляти¹ оборонців, або, тра-

¹ Влучати.

фивши, небезпечно ранити їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб, взагалі, щадити стрілі і зброї, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога і одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу припустити напасників до стін дому, він із своїми вибраними товаришами уставився на подвір'ю, за яких двадцять кроків перед входом, за міцним дощаним остінком—куснем недобудованого паркану. Паркан був якраз у хлопа¹ зависокий, і стріли монгольські не досягали молодців. Зате їх цільні², хоч і рідкі, стріли смертельно разили монголів і стримували їх від наближення. Страшно розлютився Тугар Вовк, побачивши це.

— Приступом до них!—крикнув він, і збита громада Монголів під його проводом кинулася бігцем із голосним криком до остінка. За остінком було тихо, немов усе там вимерло. Ось-ось уже монголи добігають, ось-ось своїм напором обалять³ остінок,—коли втім понад остінком вирвався, мов із землі виріс, ряд голів і могутніх рамен—і свиснула громада сталених стріл—і ревнули з болю поразені монголи страшними голосами. Половина їх упала, мов підкошена, а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і прокляття боярина.

— Гурра, молодці! Гурра, Максим! Гурра, Тухольщина!—закричали оборонці і дух вступив у них. Але боярин, не тямлячись зо злості, збирав уже другу громаду до нападу. Він

¹ У хлопа звисикий—високий, як людина.

² Цільний—що попадає в ціль.

³ Обалити—перекинути, знищити.

повчав монголів, як треба нападати і не розсипатися за першим ударом противника, але бігти по трупах далше. Тимчасом і Максим повчав своїх молодців, що діяти,—і з піднесеним оружжям ждали вони нападу монголів.

— Далі на них!—крикнув боярин, і поперед усього цілими хмарами пустили монголи град стріл на противників, а потім знов пустилась громада приступом на остінок. Знов перед наближенням стрілили їх молодці цільними стрілами, і знов частина напасників із страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнулась назад, лише з оглушаючим криком летіла далі і досягла остінка. Страшна була хвиля. Товкий дощаний остінок ділив від себе смертельних ворогів, що хоч як близько себе були, не могли досягнути одні одних.

Хвилю мовчали одні й другі, тільки швидкий, гарячий віддих чути було по обох боках остінка. Раптом, мов на даний знак, загримали монгольські топори об остінок, але в тій самій хвилі тухольські молодці сильними підоймами підважили вгору остінок, поперли його плечима і обалили на монголів. А разом з тою хвилею, коли впав остінок, обалюючи своїм тягарем передні ряди монголів, скочили наперед молодці, узброєні в топори на довгих топорисах, лупаючи ними черепи монгольські.

Забризкала кров, залунали крики і стогнання ворогів—і знов розскочилася юрба напасників, лишаючи на місці бою трупів і ранених. І знов радісний крик оборонців повітав побіду товаришів, і знов відповіли на той крик монголи градом стріл, а боярин—лютими прокляттями.

Але молодцям прийшлося тепер покидати

своє висунене становище — і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади монголів. Без ніякої страти, без ран, в повній зброї і найкращім порядку, лицем до ворога, молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на полуденнім боці двору молодці так щасливо відбивали напади монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба на північнім подвір'ї. І тут монгольські стріли просвистіли без шкоди для обложених. Тільки ж тут монголи відразу пішли на приступ, і обложеним прийшлося дуже гаряче. Вони кинулись купою проти монголів, але стрічені були стрілами і мусили вертатися, стративши трьох ранених, яких монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було пепер обійти всі становища і оглянути добре своє положення. Живим ланцюгом обступили монголи хату і ненастанно сипали на неї градом стріл. Обложені також стріляли, хоч і не так густо. Максим відразу побачив, що напасники намагають до того, щоб вперти їх до середини хати, відки б вони не так густо могли стріляти, а потім легка мусила б бути над ними перемога.

Значить, головна річ для оборонців була — вдержатись перед стінами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоч трохи захиститися від них, Максим велів повідривати двері, познімати верхняки зі столів і поуставляти їх перед кожним становищем, як великі щити. Із-за тих щитів безпечно і вигідно стріляли молодці на монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові

способи оборони і заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держімся, товариші!—говорив він,—швидко в Тухлі почують крики, або хтобудь побачить, що тут діється, і нам прибуде поміч!

Півгодини вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно „руських псів“, що не то що не піддавалися їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронитися.

Тугар Вовк скликав знатніших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом і ці—говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки всіх не постріляємо,—говорив другий.

— Постійте,—сказав Тугар Вовк,—на все буде час. Тепер тільки в тім річ, щоб позганяти їх із менших становищ. Згромадьте найбільші наші сиди ніби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тимчасом малі відряди нехай рушать з обох боків до причілкових¹, нестерезених стін. Стіни ті, правда, без вікон, але все таки, коли наші люди стануть під ними, то будуть їм могли багато шкодити.

Ватажки пристали на ту раду, бо вони, не свідущі в подібних маневрах, не сміли б і такої придумати. Заворушилася монгольська сила, забряжчала зброя, заблещотіли до сонця мечі та топори і сміло стискали в руках своє оружжя тухольські молодці, готуючись до тяжкого бою.

Але поки монголи радились і ладились до вданого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. В

¹ Причілок—бокова стіна.

дощаній криші боярського дому були на всі чотири боки пророблені невеличкі вікна і от в тих-то вікнах Максим поставив у кожному по двох слабших із своїх людей, щоби пильнували відтам усяких рухів ворога, а також старалися із своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінням. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був достачати йому чого треба, а один мав доносити від них вісті товаришам на долину.

Заграли труби і завили дикими голосами монголи, кидаючись на противників. Та тільки ж вони не мали на думці дійти аж зустрічі з ними, але, прибігши до піввіддалення, разом зупинились і випустили стріли на обложених. Коли ж і обложені, що готовилися на останню, рішучу боротьбу, повітали їх градом стріл і причинили їм багато ран і страт, то вся монгольська лівія разом подалася назад. Голосними насміхами повітали молодці той відступ.

— А що, боярине, — крикнув Максим, — сила великого джінгісхана, бачиться, заяче серце має: розженеться й відступить. Хіба ж не соромно тобі, старому рицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тільки в юрбі смілі, мов барани, а поєдинчо нікотрий і за півмужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насміх; він добре бачив, що Максим завчасно сміявся. І сам Максим швидко побачив це. Радісний крик монголів залунав ось-ось за причілковими стінами дому на право і наліво відразу. Підчас уданого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: це були стіни без вікон і дверей, тож товариші не так дуже пильнували

їх. Правда, поставлені на подрі¹ молодці побачили надходячих із тих боків Монголів, і кілька цільних стріл упало з дахових вікон на них, але не спинило їх, тим більше, що, стоячи при самій стіні, вони дощаним окапом заслонені були від усякої небезпеки згори.

Максим поблід, чуючи тут же, біля себе, зловіщі крики і дізнавшись від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми,—подумав він.—Про рятунок і мови нема. Тепер приходитьсь вже боротись не на життя, а на смерть.

Та й Тугар Бовк, побачивши вдачу² свого задуму, голосно порадувався їй.

— А що, хлопцї!—крикнув він,—побачимо, чи надовго ще стане вашої гордості. Глядть, мої зорьки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх із того гнізда, а на частім полі вони проти нас, мов миш проти скота.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів до купи, бо ніщо вже тепер боронитись на поєдинчих становищах, коли під причілковими стінами монголи огонь кладуть.

— Браття,—говорив він,—мабуть, прийдеться нам погибати, бо на рятунок слаба надія, а монголи, це знайте наперед, не пощадять нікого, хто дістається в їх руки, так, як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо, як мужі, з оружжям у руках. Як гадаєте: чи будемо стояти тут і боронитись до останнього духу, заслонені хоч в част стінами, чи волимо всі разом ударити на *морг*.

¹ Подря—чердак під кришею.

² Вдача—успіх.

голів, може б нам таки удалося проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на монголіз!—закричали всі товариші.—Ми ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля,—сказав Максим.—Ставайте ж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топори й ножі до рук, і за мною!

Мов один величезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заким іще добігли до монголів, стрічені були градом стріл,—тільки ж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд ніс перед собою замість щита верхняк із стола, вбитий на два списи, і в той верхняк повпивалися монгольські стріли. Аж наближуючись до монголів, перший ряд кинув свій дерев'яний щит—і цілий відряд кинувся на ворога з безтямною завзятістю. Відразу змішалися монголи і почали подаватися в боки, але Тугар Вовк був уже тут із своїм відділом і оточив молодців цілою громадою монголів, мов стріліці цілою ватагою псів оточують розжертого дика¹. Розпочалась страшна різанина. Цілими десятками валили хоробрі молодці монголів, але Тугар Вовк слав щораз нові роти напроти них. Кров бризкала далеко із скаженої сутолоки людей, трупів, ран та кривавого оружжя. Стогнання ранених, зойки конаючих, скажені крики убийців—усе те мішалося в якусь пекельну гармонію, що різала вухо й серце, лунаючи під отим усміянутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені

¹ Венря.

смерекових лісів та під лад ненастаного шуму холодних потоків.

— Направо, товариші! Разом і дружно напірм на них!—кричав Максим, відбиваючися від трьох монголів, що старались вибити йому оружжя з руки. Із страшною натугою наперли товариші направо, де лінія монголів була найслабша і місце для оборони найдогідніше. По короткім опорі монголи подалися.

— Далі, далі, женіть їх наперед себе!—крикнув Максим, кидаючися із своїм кривавим топором на уступаючих монголів. Товариші поперли за ним, і відворот монголів швидко перемінився на пополох і безладну втіканину. А товариші гнали слідом за ними, валячи одного за другим із-заду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахущий ліс. Коли б їм удалось добігти до нього, то були б спасені; ніяка монгольська сила не здужала б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, до лісу!—кричав Максим, і без віддиху, мовчки, криваві й страшні, мов, справді, дикі звіри, гнали товариші наперед себе втікаючих монголів у напрямі до лісу. Тугар Вовк одним позирком переглянув положення обох сторін і зареготався.

— Щаслива дорога!—крикнув він услід за молодцями,—на тій дорозі ми ще здиблемося!

Хутко він відділив частину монголів і послав їх горою на тухольський шлях, щоб зайшли молодців ізпереду, від лісу. Він знав добре, що його монголи вчасно поспіють. А сам з рештою монголів пустився наздогін за тухольцями.

Три тумани куряви стояли на полі над

Опором; три громадки людей гнали за собою тим полем. Першою бігла громадка переляканих, розбитих монголів; за ними, здоганяючи їх, наші молодці під проводом Максима, а за ними—головна сила монголів під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою навперейми, швидко десь заховався і щез, не завважений роз'яреними в своїй погоні молодцями.

Нараз утікаючі монголи спинилися, стали. Перед ними показалася несподівана завада¹: глибокий, у скалі викутий вивіз²—початок тухольського шляху. Вивіз був у тім місці майже на два сажні глибокий; стіни його стрімкі й гладкі, так що злізти в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядові втікачів, які могли надіятися, що тут же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній тривозі, яка й найбоязливішому не раз у останній хвилі додає відваги, зупинилися монголи і обернулися лицем до своїх противників. В тій хвилі блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настигаючих своїх одновірців—і руки їм мимоволі вхопили за оружжя. Але цей наглий вибух відваги не був в силі спасти їх. Мов розгукана буря, впали на них тухольські молодці, ломлячи й друхочучи всі завади—і попхнули їх до пропасти. З зойком повалились ті, що стояли ззаду, на дню вивозу, коли тимчасом передні конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинилися над стрімкою стіною вивозу і затремтіли. Тут із-

¹ Завада—перешкода.

² Вивіз, узвіз,—дорога серед гір, по обох боках високі, стрімкі стіни.

заду настигає Тугар Вовк з монголами, а зпереду оця страшна пропасть! Що діяти? Хвили розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай обернеться лицем до монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в вивіз і скачи на них!—крикнув він.

— Гурра!—закричали радісно молодці, сповняючи його розказ. Застугоніли теплі ще монгольські трупи, падаючи додолу, зясніла для наших молодців надія рятунку. А втім надлетала монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні, вже,—кричав він,—цим разом не уйдете моєї руки!—І своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнішим лучником. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувся топором на Тугара, щоб помститись смерті товариша, але в тій хвилі його з двох боків піднято на монгольські описи. Цілий перший ряд молодців упав по короткім опорі. Це ж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли з самого заду. Але все таки монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливіші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте!—кричав до своїх Максим,—в ряди і під стіну вивозу! Коли схочуть гнатися за нами, то тут їм справимо криваву купіль.

— Перший ряд скачи за ними,—командував ч нерозважнім запалі Тугар Вовк—і скочив перший ряд монголів, але не встав уже живий, ба многі й до землі не долетіли живі, стрічені в повітрі топорами молодців.

— Гурра! — закричали ті, радіючись. — Ану, другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапився скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ нижче, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер не уйдуть нам пташки, — радувався він. — От уже мої ловці надходять! Ану, діти, далі на них!

Скажений крик монголів залунав у вивозі, тут же під ногами Тугара Вовка. Це був відділ, висланий горою наперед; вниз вивозом він ударив тепер на тухольців.

— Вниз вивозом утікаймо! — скрикнули молодці, але один позирк переконав їх, що вся надія на рятунок пропала. При вході вниз чорнілася вже друга купа монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи об кожух забитого, при його ногах лежачого Монгола, свій кривавий топір. — Іовариші, сміло до останнього бою!

Та й сміло ж виступили вони! Добуваючи останніх сил, ударили на монголів і, не вважаючи на некорисну, згористу місцевість, що сприяла монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але монголи силою свого розгону поперли їх у долину і розбили їх ряди. В героїській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бився, як лев, прецінь не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тислися на нього, то тільки в надії витрутити йому оружжя з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський з долини; молодців стиснено в тій безвихідній кам'яній кліті, приперто їх до стіни, і лиш стільки вільного місця було перед ними, скільки могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали ослабати, а монголи пруться і пруться на них, мов хвилі повіні. Вже деякі, стративши всяку надію і бачачи неможливість дальшої боротьби, наосліп кинулися в найгустіші ряди монголів і в одній хвилі погибали, розсікані топорами. Інші тупилися ще до стіни, мов вона могла дати їм якунебудь поміч; треті хоть і ніби боронилися, але безтямно, машинально махали топорами, і смертельні удари монголів заставляли їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка найсильніших—п'ять їх було,—окруживши Максима, держалася ще просто, мов шпиль скали серед розгуканої зливи. Три приступи монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупилися, одіж їх, руки й лиця скрізь заплили кров'ю, але все ще різко й виразно відзивався голос Максима, що закріплював товаришів до оборони. Тугар Вовк напівгнівно, напів з подивом глядів на молодця згори.

— Йй-богу, славний молодець!—сказав він сам до себе.—Не дивуюсь що він очарував мою доньку. І мене самого він міг би очарувати своєю лицарською вдачею!

А потім, обертаючися до своїх монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Ділі, скачіть на них! Нехай скінчиться різанина. Лиш цього (показав Максима) нетикайте!

І разом, мов важка скала, скочили монголи

згори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залунали скажені крики, ще борилися на-під-сили монголи з тухольцями, але недовго. На кожного з героїв навалилася ціла юрба монголів—і всі полягли головами. Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсік голову тому монголові, що скочив був на нього, і саме замахнувся на другого, коли втім якась сильна рука залізним стиском ухопила його ззаду за горло і кинула ним до землі. Упав підступно повалений Максим, і над ним, потеревшись від гніву й натуги, нахилилося лице Тугара Вовка.

— А що, смерде!—насмішливо кричав боярин,—бачиш тепер, що я вмію додержати слова? Ану, діти, закуйте його в залізні пута!

— Хоч і в путах, я все буду вільний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі,—сказав Максим.

Боярин зареготався і відійшов від нього давати порядок монгольському війську, якого число сильно змаліло в тій кривавій різанині. З головною частиною оставших іще монголів Тугар Вовк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений вивіз. Виділивши всіх здорових до стереження вивоза, сам він з невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернутися до табору.

— Прокляті хлопцї!—буркотів боярин, переглядаючи свої страти,—скільки народу понівечили! Ну, але чорт бери монголів, їх не шкода! Коб¹ тільки мені по тих трупах дійти до власти й сили, обернувся б і я лицем проти

¹ Коб—коли б.

них. Але цей поганець, цей Максим, то мені борець! А хто знає, може, і він міг би послужити до моєї цілі? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який це той їх шлях і чи нема де на нім яких манівців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкоськати його трохи; хто знає, на що ще може він пригодитися.

А тимчасом монголи готовили вже коней до від'їзду. Максим, скований за руки і за ноги в тяжкі ланцюги, кривавий, простоволосий, із пошарпаною на шматки одежею, сидів на камені над річкою, німий, з затисненими зубами і з розпукою в серці. Перед ним, на полі і в вивозі купами лежали незастиглі ще, пошматовані і кров'ю обризкані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так сумирно на своїй кривавій постелі, без гніву, без муки, без ворогування. Вони сміялись тепер із всяких пут, із цілої сили великого джінгісхана, а його кусень заліза зробив бездушним знаряддям у руках дикої самоволі, жертвою кривавої помсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську, а його оці пута в одній хвилі зробили скотиною, невільником!

— Сонце праведне! — кликнув у своїй душевній муці Максим, — невжеж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Невжеж ти так часто своїм ясним усміхом вітало дні моєї радості на те лише, щоб сьогодні повітати мене бездонне горе? Сонце, невжеж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а сталося опікуном тих лютих дикунів?

А сонце сміялося! Ясним, гарячим промінням воно блискотіло в калюжах крови, цілувало посинілі вуста і глибокі рани трупів, крізь які витікав мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким самим ясним, гарячим промінням воно обливало зелений ліс і чудові запахущі квіти, і високі полонини, що купалися в чистім лазуровім етері¹. Сонце сміялося і своїм божеським, безучасним усміхом ще дужче ранило роздерту Максимову душу.

VI

Дивний сон снівся Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято „Сторожа“, і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата в вінках, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях². Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце. Щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого.

— Що це може значити? — питає сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? Радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон цей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочуття! Саме по полудні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь

¹ Повітрі.

² Одягу.

бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики.

Майже вся тухольська молодіж, вооружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але вупиццалась оподалік, побачивши криваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім, оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погинули в нерівній боротьбі з тими наїзниками.

Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Та й воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати, це не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог.

Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, озброєні з безоружними, ба, навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допи-

туючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погіблх синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися?—гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до останньої краплі крови. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо загинути, як наші брати погинули в обороні свого краю!—кричали вони.—Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засідки і з них равити монголів!—радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло не мое діло, і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що це нам не так-то трудно зробити. Сини наші погіблх з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи помстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх, це повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізввалися проти неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре,—говорив один громадянин,—але твоя

рада. хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб оточити монголів, не то вже, щоб побороти їх в одвертій битві. А без того, як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху. Розбити їх ми не маємо й надії!

Бачачи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та дерев'яних тримбів аж три громади уоруженої молодіжі. Кожна громада несла наперед себе бойову хоругву. Охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Це йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірських громад. Хлоп в хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що на їх оружжя вложено велике діло.

Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їх прихід, тільки матері, що саме сьогодні втрапили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народнього, котрий завтра, може, так само поляже скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскисіло

серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався б серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісниною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість.

На спіненім коні, пообдиранім гіллями та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто це такий був—здаєка годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїзжу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стримкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз з коня, скинув з себе кожух, і всім на диво показалася жінка в білім полотнянім, шовком перетканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина!—закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидячки, і не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бістрі очі відкрили таку стежку. майже зовсім

укриту серед широкого, чепігатого листа папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов від роду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо,—сказала вона, злегка паленіючи.—Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувилися, як їх прийняти.

— Ми знали це,—загули голоси з громади,—це нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погинуло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані,—сказала вона.—А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино,—сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку,—заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом,—сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син!—скрикнув Захар,—здоров і живий! О, доле! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісті, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі?—скрикнув, мов громом прошиблений, Захар.—Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Це не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору,

бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу!

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину. бо я, батьку... (тут голос її ще дужче затремтів)—я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невжеж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Цього можна було й надіятись,—відпові понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе цього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син!—стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу.—Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку, може він іще не страчений, може нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим.

— Говори, говори!—сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до останнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в ви-

возі при водоспаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. „Тут, казав Максим, побідите їх або ніде інде!“ Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя!—сказав він,—тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Це правдиві слова мого сина, з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так,—сказала вона.—Син твій не буде страчений, він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли ми розіб'ємо її, то може ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: „Монголи!“—і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченій силі показалися в долині над Опором. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися. Захар Беркут ще раз обстав за тим, щоби впустити монголів у тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противній тій раді, і швидко громада рішилася. Всі ки-

нулися до своїх хат, щоби хоронити своє добро в ліси.

Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водоспаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, прикази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двохколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати й подвір'я й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь.

Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній пряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік срібlistою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали оцю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу.

Засумувалась і стара липа на копнім майдані за селом. А ревучий водоспад, переливаючись у кармазинових проміннях заходового сонця, непорушним, кривавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя цієї долини.

Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смерекові ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо,

вемов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала. Повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від якого дрож проймала й найсмілішого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли олені, ричали тури.

А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповнюючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею.

Це віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки, тягнуть незліченими стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезнім кїтлі.

Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кїтловини, гляділи тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прорву й тами¹ валиться осіння повінь, так почали в кїтловину валитися чорні почвари із страшним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водоспадом, так вони зупинилися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину.

¹ Тама — іребля

Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець—Тугар Вовк.

Звільна їхали вона наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Із страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб по своєму звичаю різати, грабувати, але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидались монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки й плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна—в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси!—говорив Бурунда до Тугара Вовка,—зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире?—спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати,—відмовив Бурунда.—Веди нас до виходу з цієї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний,—успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу.

Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тимчасом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну,

в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом з верха стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічаючи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

— Куди ви, безумні?—ричав ярим туром Бурунда.—Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків джінгісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: „Далі, заячі серця, далі за мною!“—і нові купи, не вважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

— Далі горі вивозом!—кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого з гори каміння.

Тимчасом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі—і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж це все не було би стримало завзятого Бурунду, коли б усередині, на скруті вивозу, не показала ся несподівана завада: вивіз завалений був аж до верху величезним камін-

ням. А тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов град, монголи падали один за другим, і Бурунда побачив вкінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верху.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася із штурмуючої купи, без духу, мов камінь з пращі, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дишучи Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лиця.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого джінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з якого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. — Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назнощено драбин, і за радою Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками, немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрітили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та

другий упав поражений, то інші двигали велику драбину дальше, а на місце зраненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилювали тухольців податися взад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли втім деякі налякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирославі схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійгесья! — сказала вона тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Сами вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам і, відбивши їх цим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною.

Дух у собі запираючи, лежали тухольці й докидали ворогів. Ось чути вже скрип щаблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні го-

лови з маленькими, блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов заклиті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди, — в тій хвилі із страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання — і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обалюючи за собою слідуючі ряди, а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння — і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, виринається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скавав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютости, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрего-чучи зубами, — подвійний зраднику, це твоя вина! Ти запровадив нас у цю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу джінгісхана. Я не винен

тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так!—крикнув Бурунда,—щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, щоби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються по дорозі,—все те відскакувало від переконання Бурунди, мое горюх від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він вкінці, — я зроблю по твому, але завтра все таки мусиш отворити нам дорогу з цієї западні, а ні, то горе тобі! Це мое останнє слово. Жду діл, а не слів, від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз із всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи—вони давно вижидали такого наказу.

Разом із всіх боків запалала Тухля, прориваючи огненими язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кривавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хоча чи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, філювало¹, мов огняне озеро.

Хрускіт упадаючих кроків і стін котився глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидаючи вогнисте, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер, мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, викидаючи в огонь усе, що тільки попалося їм під руки. З жалібним стогнанням гепнула додоу підтята монгольськими сокирами прастара липа, свідок громадських копних зборів.

Повітря в тухольській кітловині розігрілося, мов, справді, в кітлі, і живо схопився з гір страшний вітер, що курбелив іскрами, рвав горючу соломку і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз від роду побачив такий блиск; перший раз розігрівся в своїм холоднім кам'янім ложі.

Може, зо дві години тривала пожежа, якій в високих берегів німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися тухольці. Тоді монголи

¹ Філювати—хвилювати.

почали гасити недогарки, вкидаючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатри для старшин,—решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежею землі.

І знов стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але цього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки змогло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті на потемки,—рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варті, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі потроху втихло: тільки крики вартових і рев водоспаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: це горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огник мигкотів, і шкварчав, і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намета. Пусто й непривітно було в наметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, зайнятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були, мов удар в лице,—разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку джінгісхана,—

воркотів він, — а цей поганець трактує мене, як пса. Невжеж таки я слуга їх, найнижч. й із слуг цього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! Я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадай я про Максима, де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б от, наприклад, його самого промінати ка вільний вихід із цієї западні? Це думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи, — здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось гострій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких монголів.

Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався¹, не пильнував його, але про втеку не було й мови, бо купи монголів раз-у-раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи,

¹ Туратися — звергати увагу, чіпатися.

шукаючи за добиччю. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий¹ знак. У голові його було пусто, думки не клеїлися до купи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одне тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажевілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Це горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям,—Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинутися, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і згаснути там, у яснім, холоднім блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!.. Ось і його батьківська хата занялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі.

Мов мертвий, глядів Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях, щось обривається, щось палахкоче й ние; а коли грянуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися угла його рідної хати і бухнуло з розжевілої огняної маси ціле море іскор під небо,—Максим скрикнув болізно і зірвався на рівні ноги, щоб

¹ Милевий знак—відграничує одну милю від другої.

бігти кудись, рятувати щось, але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим, гірким димом по долині, вже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різались з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвідилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ свєї рідної хати.

Зорі жалібно гляділи на його бліде, кривавими пасмугами вкрите лице; груди його ледве-ледве піднімалися—єдиний знак, що це лежав живий чоловік, а не труп. В такім положенні знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи і, нетямного, ослабленого, підхопили по під руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жару й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю.

Монголи віддзалилися; боярин довго, німо в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його

молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть, бо це ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху.

І за що він так зненавидів цього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрівнялися: оба вони невольники і—оба нещасливі.

Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже зараз по взяттю Максима до неволі старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрости, але Максим не хотів ані слова говорити донього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його.—Нехай б'ють!—це було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому.

Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці, тепер, на згарищах вільної Тухлі, він починав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а

серце його, хоч засліплене жадобою вла т., все таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати цього.

Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі, напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що це сталося з тобою?

— Пустити мене! — простогнав слабим голосом Максим, — дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити депрощо.

Хоча Максим наполовину не розумів, а наполовину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя, кусень печеного м'яса втишив його голод.

Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краща смерть.

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, —

але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний!

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ,—сказав з усміхом боярин,—а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний ще сьогодні.

— Як?—спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся,—знов усміхнувся боярин.—Отжеж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на цю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш?—крикнув він радісно.—І вийти відси не можете? Ну, то й добре! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці—ціпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те!—перервав його боярин.—Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожному хвилину часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А то що. Я думаю жині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе в замін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше пропозиція.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть?—скрикнув боярин.—Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до останнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче!—сказав боярин.—Аджеж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечором! На що тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по-правді, це єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так!—сказав невдоволений боярин.—Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трафляє, він тебе мусив його навчити. Аджеж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так сказано за нізачо билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине!—сказав він.—Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти!—скрик-

нув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого небудь монгола.

— Що моє життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не вартий життя! Хто хоч хвилию зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намету і швидким кроком увійшла до намета Мирослава. Вона бистро зирнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були, мов великодний дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала краєм нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробилося в серці у Максима при її наближенні, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в тій щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце, і з очей його бризнули сльози.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, ти знов збудила в мені любов до життя!

— Милий мій — сказала Мирослава, — не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— На що мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

— Але мій батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов це зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із цієї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив цей чим далі, тим більше перемінявся на радість.

— Тату,—сказала вона,—правда це?

— Правда!—сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом, як прикував до себе. Без чарів це не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любови, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, але це стояти¹ буде хвилю. Його намет поує могого.

— То йди ж. Я тимчасом виклоню Максима, щоб сказав тобі це слово.

— Ти наклонити?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина!—воркотів сам собі

¹ Стояти буде хвилю—тривати буде хвилю.

боярин, виходячи з намета.—Причарована, інакше! Сама йому на шию кидається!

— Серце моє, Максиме!—сказала по його виході Мирослава, обвівши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста,—не журися! Монголи відси не вийдуть, тут їм усім погирати!

— Ох, Мирославо, зоре моя!—сумовито сказав Максим,—рад би я цьому вірити, але надто велика їх сила за слабі наші тухольці.

— Нам прийшли в поміч загіряни й верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І про це не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі, хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кожному огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буд кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж це таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонечко зійде з-за Зелеменя, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Життя моє!—сказав він,—ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме!—сказала Мирослава,—я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу?—спитав Максим.

— Слухай!—сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

— Гримить,—сказав Максим,—ну, і що ж в того?

— Що з того?—живо сказала Мирослава,—це смерть монголів! Це більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по наметі, хоч там було вовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лиця й шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могутньою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряжчали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо!—скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривоگوю, а напів з глибоким поважанням.—Хто ти і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій,—сказала дивна дівчина.—Це я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе!..

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: втікай із цього табору, зараз!

— Як утікати? Аджеж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми цей золотий перстінь: його дав мені їх начальник на

«боди

і безпечного проходу. Покажеш його сторожам і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся.

— Але ж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О ні, не хочу цього.

— Але ж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також!—сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами і ледве-ледве згодився на неї. Боярин чимраз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чимраз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

— А що?—сказав він різко, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату,—сказала вона,—тільки..

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах іншого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери!—відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перстень від Пети; з тим перстнем варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду!

„Заведи його до тухольців“, а то значить сам собі вирви з рук останню поруку вдачі. Тухольці полоняника¹ візьмуть, а мене проженуть! Ні, цього не буде. Я йду сам і без його слова.

Засумувалася Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

— Соколе мій,—сказала вона, знов припадаючи до Максима,—зроби так, як я тобі раджу: візьми цей перстінь!

— Ні, Мирославо, не бійсь за мене!—сказав Максим.—Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати цього по собі. Украдкой поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла в намета за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярськім наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радості й тривоги й надії.

✓II

— Що це за стук такий у лісі?—спитав боярин у своєї доньки, ідучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубають,—відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? Уночі?

— Зараз буде день?

І справді, ледве сказала це Мирослава, коли втім на високих кам'яних обривах, що стіною

¹ Полоняник—що в полоні, бранець.

окружали тухольську кітловину, тут і там замиготіли іскри: це тухольці кресали огонь і розкладали вогнища. Невелика хвиля минула, а вже довкола цілої долини запалали вогнища довгим рядом, немов заблискотіли серед п'яти очі величезних вовків, що готовилися скопити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кожного вогнища купами снували якісь темні постаті. Цюкання сокир залунало з подвійною силою.

— Що вони роблять?—спитав боярин доньки.

— Дерево обтісують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Де-не-де вартувиняла їх, приходилось показувати начальницькі знаки, щоб пропустила. Вартові дивилися з тривогою на вогнища, будили своїх начальників, але ті, видячи, що тухольці держаться спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки матися на острозі¹. Що позапалювали так багато вогнів, це ще й ліпше для монголів—не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті вогні горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк з дочкою вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки вкінці між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обое дертися вгору.

— Хто йде?—скрикнули вгорі голоси від вогнища.

¹ Бути обережним.

— Свої!—сказала Мирослава.

— Що за свої?—скрикнули тухольці, заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого біса нам переговорів? Коби борзо¹ сонечко на небо, не так ми з ними переговоримосся.

— От, які ви смілі!—сказав, усміхаючись, Тугар Вовк.—Ну, ну, до такої радості не довго ждати. Та тільки не знати, чи вашим матерям це буде така радість видіти ваші голови на монгольських списках!

— Цур твійому слову, вороне!—скрикнули тухольці, обступаючи боярина.

— Ну, ну,—задобрював їх Тугар Вовк,—я ж не бажаю вам того, а тільки кажу, що це не було би добре. І, власне, щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старими. Бо жаль мені вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи, боярин наблизився до огнища, при котрім майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовбках довбали діри, інші бртили борти та притісували чопи.

— Що це ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Угадай, коли мудрий! — відповіли ті насмішкою, збиваючи пообтісуване дерево до-

¹ Скоріш

купи в виді воріт із сильними поперецниками і зв'язуючи пару таких воріт горою і сподом подовжними платвами¹ з грубого деління². Боярин зирнув і аж руками об поли вдарився.

— Метавка! — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстри і прийнялися з сильного букового пня витісувати щось на подобу величезної ложки, котра держаконм мала бути встромлена в грубу, сильно скручену лину, нап'яту стобками перехідних воротець і скручувану чимраз сильніше при помочі двох корб, прироблених до стовбків. А в широку жолобину на другім кінці мало вкладатися каміння; пружність скрученої ужви мала кидати те каміння з ложки далеко на монголів.

Тугар Вовк озирнувся кругом: коло кожного огнища майстри (а в Тухольщині кожний селянин був майстер) ладили таку саму посудину, а молодці, жінки й діти крутили ужви.

— Ну, гаряче прийдеться нашим монголам під такими посудинами здобувати собі вихід із цієї ями! — подумав Тугар Вовк, ідучи з донькою дальше в ліс убитою доріжкою, до поляни, серед якої горіло велике огнище, а довкола нього сиділа згромаджена рада тухольських старців.

— Мирославо, — сказав по хвилевій мовчанці Тугар Вовк, — чи це ти навчила їх робити метавки?

¹ Платва — шматок обтесаного дерева довжиною 5 — 6 метрів.

² Деління — обтесане дерево.

— Я,—відповіла Мирослава і пильно погляділа на батька, надіючись вибуху його гніву. Але ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, доню!—сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленні її батька, не знаючи, що його віра в щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержання монгольських обіцянок, дуже вже похиталася і що боярин у такім разі з konieczности мусив чіпатися громади, і поступок доньки був йому в тім пожаданою опорою.

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою заняті старці тухольські. Була це простора поляна, похилена трохи на полудень, а від півночі замкнена стрімкою скалою м'якого карпатського лупаку¹. Величезні смереки окружали поляну в півокруг від сходу, полудня й заходу, так що сонце тільки на найвищім вершку полудневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепіргатої папороті. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої, в скалі викутої, яскині в виді склепу, зовсім відкритого на полудне. Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздобы, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу, виковану з каменю випуклясту

¹ Лупак—рід каменю.

півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Отут-то на оцю поляну зійшлись цієї страшної ночі тухольські старці. Великий огонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи, в відблиску вогнища яснів золотий образ сонця в яскині кривавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюкання сокир по лісі та оповідань старого Захара про давню давнину.

Дивний якийсь дух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорився, і то з таким сердечним жалем, з яким говорив хіба про найближчі й найдорожчі серцю діла.

Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близь вогнища.

— Батьку,—сказала Мирослава до Захара,—я бачила твого сина!

— Мого сина?—сказав Захар спокійно, мов про померлого.

— Так! При допомозі оцього перстенья я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто це прийшов іще з тобою?

— Це я, старче,—сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк,—чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю, ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каміння, нічим ви не вrade проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Це добрий знак. Говори даліше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза, то половина кари, а його кара страшна, як кара божя! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого джінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхности. Щоб укарати непокірного, вислав великий джінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної частини тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, чи сяк, чи так, а монголи розвалють ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хотять тратити часу в вашій долині, не хотять проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск.

У противнім разі, розуміється, його жде неохідна смерть і то серед страшних мук, а вас

жде кривава різанина, в якій помімо всяких способів ви мусите бути побиті. Вибирайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони, справді, зробили вражіння. Побачив це Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись поширості над пропозиціям Бурунди, чи, може, одностійдно подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про могого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього, справді, йшло діло, то я сказав би вам: я не маю сина, мій син погіб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про могого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до останнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнімо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, це була б ганьба, була б зрада. Але це ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше

сильне. монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, і цього не треба буде. Цей ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїть, будь вона у десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути пропозицію Бурунди?

— Зовсім конечно!

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сина!—скрикнув болізно Захар.—Хто мені при таких ділях нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, це вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по-твому! — сказали старці.—Коли судилося йому згинати, то ми проти того нічого не вважимо, коли ж ні, то й так він вирятується з пасті лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. Із смертельною тривоною в серці гляділа на нього Мирослава: вона, бідна, все ще надіялася, що турхольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, звісна річ: по-своєму розумно захвалював ти нам, боярине, згоду із своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі; твій обов'язок був так говорити, у всіх сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на тебе каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною і твоїм бегадиром, то я радо віддав би

¹ Зовсім конечно — зовсім і рішуче, остаточно.

Йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірнім громадам із мого сина? А випустивши вас із цієї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч—п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до останньої хвилини, і так ми зробимо. Може бути, що судилося вам перемогу над нами, і в такому разі ми не спинимо вас; тільки ж знайте, що лиш по трупі останнього тухольця ви зможете вийти з цієї долини. Та хто знає, може перемога судилася нам, а тоді знайте й ви, що, увійшовши в нашу долину, ви всі увійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуться. Або ми всі погинемо, або ви всі, іншого вибору нема. Це наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах—так, що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобутися на ніяку відповідь.

Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, тож мовчки відвернувся й пішов назад у свій бік.

Мертва мовчанка стояла в зборі,—тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбийчі прилади на монголів.

— Тату!—скрикнула нараз болющим голо-
сом Мирослава,—тату, вернися!—І вона по-
бігла за ним і вхопила його за руку: дитяча
любов ще раз заговорила в її серці могучим,
незаглушеним голосом.—Вернися, таточку! Ли-
шися тут, між своїми людьми! Стань між ними
до бою з наїзниками, як брат обік братів, а
зони простять тобі все минувше! А там, чо-
го там можеш надіятися? Вони зрадять тебе,
упоють обіцянками і заріжуть! Таточку, не
йди більше між монголів, там смерть тебе
чекає!

Боярин, очевидно, завагувався, але лиш на
хвилю. Потім притис Мирославу до груди і
сказав стиха, напівстроого, напівласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не
вся надія монголів пропала. Треба користати
з того, що в руках. Але коли б там не пове-
лося...

— Ні, таточку,—прошептала крізь сльози
Мирослава,—покинь такі думки! Хто знає,
може тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся
тут і братайся про мене з тухольцями, а я
мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що
там... той... твій Максим, і хто знає, може,
ми один другому на що пригодимось. Бувай
здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішаючи стеж-
кою до огнища над обривом, щоб по його
склоні зійти до монгольського табору. При ог-
нищу він ще оглянув майже готову вже ме-
тавку, попробував ужву і, похитавши головою,
сказав: „Слаба“, а потім, проведений тухоль-
ською вартою, спустився вузькою, скісною
стежкою в долину.

Тимчасом на поляні було тихо, важко, сумно, немов оце посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті, вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусив зробити. Інакше було б нечесно,—відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що доля судила, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діло. От уже віз до заходу клониться і готури¹ голосять у гушаві, ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до останньої боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишається! І старі й малі, кожне придасться. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і повалили з поляни над обриви оглядати діло майстрів: машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого, грубого дерева, позвірчувані і позбивані кілками, але ж і роблені не на-в-міць, а про хвиливу потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чимраз далі понад кручею, долі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісниною впливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотирьохгранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й

¹ Готур—глухар.

Мирослави спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звитки шнурів і ливів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відряд озброєної молодіжі, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернутий до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям—ім не слід було сходити в долину, де кожної хвили міг напасти ворог. На послідку посходили додолу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив додолу свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було довкола.

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями.

— Обвивайте його шнурами! А ви, інші, живо до рискалів! Підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано ливами і шнурами, здолу підкопувано його насаду, і в шпару, що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми, для обалення каменя поперек

тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднімали драбини, пошідкладали грубе каміння під підойми.

— Беріться за линви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці!—приказував Захар, і відразу сотні рук приймалися за діло.

— Далі, дружньою силою!—крикнув Захар.—Тягніть! Тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнувся.

— Ще раз! Дужче натискайте!—кричав Захар і сам прийнявся за линву. Захитався величезний камінь.

— Рухається! Рухається! Подається!—закричав радісно народ.

— Ще раз напірайте з усієї сили.

Ще раз ухнув народ—і разом звільніло напруження шнурів, величезний камінь рушився із своєї посади і, хвилю захитавшись в повітрі, із страшенним глухим ломотом повалився додолу, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартіві, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Гострими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою

своєю масою мостом ляг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плила глибшим коритом,—але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А інші знов мурували з другого боку, поза каменем у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каміння стіну на які три сажні завгрубшки від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем в своїй основі, могла безпечно опертися хоч би й найсильнішому напорові води.

— Живо, діти, живо! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. — Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з оцими обривами заввишки, побачимо, що вдіє сила джінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівню закрутилася виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, по що це спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незломну стіну. Заклекотіла вода.

Порушилася в усім своїм ложищу — і стала зачудована, спокійна на вид, але з гнівом у її кришгалевій глибині. Мов тур, готуючись до нападу, стане і голову вниз похилить і ро-

ги до землі згинає і стишиться, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинутися з цілою силою на противника, так і непривична до пут вода тухольського потоку на хвилю притишилася, немов злінивіла, задрімала в плоских своїх берегах, а тимчасом набирала сили й сміливости до нового, рішучого нападу, і тільки стиха перла собою о стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору.

Але ні; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушності, непереможна. Пильні руки тухольців раз-у-раз скріпляли її, навалюючи каміння на каміння, плити на плити, споюючи їх липкою, непромокальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині лицем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на дрюччя й молотки до оббивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах свігилася певність перемоги.

А втім на сході, над монгольським табором, кривавою загравою розжеврілися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелемєня і сипалося іскрами чимраз нижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо і глипнуло на занятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радости глянув Захар на схід і, простягши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, преясний володарю світу! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею!

Зглянься на нас! Бач, ми нападні диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом клянемося, що не уступимо до останньої хвили, до посліднього віддиху нашого. Поможи нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість і вміість і згоду! Дай нам не злякатися їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружністю і згодою і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюся до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, гарячі, могучі, тремтіли в свіжім раннім повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою о кам'яну гать, а повернулася взад.

VIII

Поки боярин вернувся із свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилею серед пітьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті, все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня сміість і надія. Спокійно, але з ясними думками доживався він боярина.

— Так ти тут?—скрикнув боярин, вступаючи в намет.—Бідний хлопче, даремно я старався про твоє звільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання?—відповів Максим.— Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до останнього духу та й годі! Або ми, каже, всі поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорити.

— Вже я те бачу, що він хоч по-трохи, а правду каже!—мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Все таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! Є способи на силу!—відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, ви вчарували її, то певна річ, навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачиться, нема. А втім не довго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо мое з Бурундою; конче налягає: шукай та й шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут тухольці вперлися, мов цапи рогами. Ну, а що мені зробити? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Покищо, ти все-таки в монгольських руках так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але, що ж я їм удію?

— Я, може, міг би тобі стати в пригоді,

боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені?—скрикнув зчудований боярин.—Що ж ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з цієї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім мого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ монголів наверх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки й вийти з цієї долини.

Боярин стояв, мов остовпілий, перед Максимом, ушам своїм віри не няв.—Невжеж це може бути?—блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як до недавня він ворогував на Максима, то все таки йому подобалася його лицарська твердість і незломність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься останнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче,—скрикнув він,—що це ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине,—сказав напівсумно, а напівнасмішливо Максим,—сам же так сказав, що сила солому ломить.

— Але ж ти, ти, що недавно ще присягався, що „волю, мовляв, умерти, ніж податися на зраду“?..

— Що діяти,—сказав знов так само Максим,—як не можна додержати присяги, то не можна.

— І ти, з такою податливою натурою, смієш

думати, що моя дочка буде любити тебе?—
скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, —
не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе це вколело!—сказав
боярин,—видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас
воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що,
якби...

— Якби що? Чому не договориєш? —
скрикнув Тугар Вовк!

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю
тебе: чи приймеш мое пропозиція?

— Але чи насправду ти думаєш вести мон-
голів проти своїх тухольців?

— Насправду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить
коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручую, що стежка не буде
пильнована і що пройдемо в білий день неза-
мічені, коли тільки не буде якої іншої пере-
шкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й баритися довго.
Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що
я оце тобі сказав. Про можливу перешкоду
не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручую
тобі, що ані тухольці, ані ніякі інші збройні
люди нам не перешкоджають, а інші перешкоди
чей не лякають ваших смільчаків.

— Нехай і так,—сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене,
бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Це розуміється само собою,—сказав

боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвили перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, ліниво, і кожна з них, мов гострими ведмежими кігтями, впиалася в його серце. А коли так не станеться, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерті йому не минути, на смерть він готов від давна, але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може й життя, лежить на тім слові, вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника—це страшно, це мука, це гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після бачення з Мирославою, далеко страшніша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно глядів на пожежу рідної хати, душачися димом тої пожежі...

Але, що це таке? В тій хвилі задрижала земля, і страшенний лускіт потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брязкіт оружжя,—що це таке сталося? Максим зірвався на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забряжчали його пута. Радість, радість! Це тухольці працюють! Це вони будують оту заваду, що спинить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не зломить свого слова, Сер-

це його билося живо, голосно, він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвили вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдоволенням.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє пропозиція. Воно рятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобутися відси, тут небезпечно.

Мов гострі ножі, вразили в серце Максима ті слова. Будь що будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвили, коли він станеться неможливим.

— А це відколи, боярине, ви почали лякатися хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила монголам. Нехай собі тухольці бавляться засіками, живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвіднілося. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж це за вихід такий, що тільки вдень можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У наших огороді, в однім місці під верствою землі лежить велика плита. Треба винайти це місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді вийдемо до тісного, поміж підземні скали проробленого хідника, який виведе нас аж нагору просто на поляну, там, де ти недавно бачив мого батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одне забув, що село згоріло, плоти й будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що напотемки я ніяким світом не знайду його. Та ще раз кажу, чого квапитися, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по-твойому,—сказав вкінці боярин.—Іду звістити про це Бурунду, і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки, небоже, ти все-таки лишишся під вартою, бо, скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерти не минеш.

— Я це давно знаю, боярине,—сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім увійшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюги. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувшись тих залізних тягарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немов би аж у душу. З легким серцем і повний надії він пішов під проводом монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима і сказав через товмача,—цю послугу цим разом сповняв для сбох Тугар Вовк:

— Рабе,—мовив Бурунда.—Я чув, що ти знаєш вихід із цієї долини?

— Знаю,—відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати над'єшся за те?

— Ніякої.

— Для чого ж це робиш?

— З доброї волі.

— Де цей вихід?

— В огороді мого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвидниться, знайду.

— Оце ж розвиднюється. Іди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире,—сказав Максим,—покладайсь і ти на моє слово!

— Іди ж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзирає кожний куточок, кожний камінець, немов стараючись прикликати собі в тямку положення місцевості, змінене вчорашньою пожежою! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав наперед себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед,—уже Бурунда почав нетерпитися.

— Не гнівайся, великий бегадире,—сказав Максим.—Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнатися. От зараз і будемо на обійстю мого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Береги вже повнісінькі—ще хвиля, а вода

розіллється по долині! Ба, пониже села, при тіснині, уже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червоности сходового сонця. Тепер, значиться, можна! Швидко по-провадив Максим монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда, дрижачи з нетерплячки, крикнув Монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розливу по рівнині воду.

— Га, а це що?—скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою тривогою.

Тугар Вовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Цей ночі впали дощі в горах, а по кожній зливі наш потік виливає. Але це нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так,—сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу.—Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані монголи не могли порозуміти, що це не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дується вгору і розливається з берегів.

Тимчасом копання йшло поволі, хоч монголи трудилися з усієї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли о щось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виняти її або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла часть долини пониже села була вже залита. Валом котилася вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, в якому плила від віку. Аж ось у мон-

гольським таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що це значить?—скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире, — відмовив Максим, — видно, велика туча впала в горах, наш потічок дужче виливає, ніж звичайно. Але невжеж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту, — скрикнув він до монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба й міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше!—кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику часть тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опиралася до останньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружній удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Бачиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах монголів.

Ще хвиля, і з веселим плюскотом полилася вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись монголи гатити воду довкола ями. Але й це вже було запізно. Вода

покрила землю, глина розмякла і розпливалася болотом у руках монголів, така гать не могла спинити води, яка чимраз сильніше, з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і ще-зала в ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі, стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала останній їх вихід із долини.

— Рабел!—сказав Бурунда до Максима,— чи це твій вихід?

— Бегадире, ти можу ж я приказувати водам?—відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубшою верствою покривала долину. Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольському таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире,—сказав Максим до Бурунди, бачачи, що той збирається вертати до свого намету,—пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з цієї долини, не скоріше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але та її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водоспад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і

раз-у-раз доливав до неї нової води,—от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше,—Бурунда чув це добре,—вся та маса монголів підвротіч, розбігнеться, гнана власною тривоگو. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збитися в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що цей потік проти Яіка і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двинулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убийчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник, усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Не зважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміліших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чим далі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі

брили, то цілі кірці¹ дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її і не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних приказів і поражати ворога по її показу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все-таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивлятися, хлопче, — сказав він. — Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе-таки круто приходитьсь. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то ніколи?

— А так, бо це не повинь. Аджеж бачиш, що вода чиста.

— Не повинь? А що ж?

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз-у-раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти це знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Це, боярине, мій батько такє придумав.

¹ Корець — мідя для сипких тіл.

— О, прокляття! І чому ж ти не сказав мені цього скоріше?

— На що?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На це ще маємо час,—сказав спокійно Максим.—Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Це розуміється,—сказав боярин,—тільки що ж нам робити?

— Покищо нема ще страху,—відказав Максим.—Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але це недовго так буде. Може за півгодини прибуде з гір правдива повідь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де б нас вода не затопила, як прибуде повідь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його багатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірнішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилю-

вав легенько і ріс і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову гарність. Що це все мало значити? Невже вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна, тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми у великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Ця вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе потаний, смієш мені говорити це, коли сам запровадив нас у цю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і цієї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда успокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він. — Невже таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить цю долину. Проти неї передусім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозир-
часта, збирати з дна каміння і класти на купи,
високо, понад поверхність води. Стоячи на
них, ми зможемо оборонитися й від слабшого
ворога, тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда вій-
ську наказ збирати каміння і класти на купи,
кожний відділ для себе. Той наказ, що не
грозив ніякою небезпекою, подобався монго-
лам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш¹
колін у воді додала їм духу. З радісним кри-
ком вони кинулися в розбрід по долині, зби-
раючи каміння і стягаючи його на купи. Ту-
хольці стояли на своїх стінах довкола озера
і реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів.

— У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближали-
ся до їх становищ, зараз скрипіла машина,
жужмом летіло каміння на нещасних, що, бро-
дячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися,
а втікати не могли. Хотя-нехотя musiли тепер
монголи держатися на середині долини, зда-
лека від тухольських метавок. Бурунда трохи
не сказився в своїй немочі, видячи гордість,
чуючи насміхи тухольців.

— Ні, це не може бути! — скрикнув він. —
Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найеміліший відділ монгольського війська
зібрався довкола нього, хлопці, як дуб'я, як
степові тигри, з яких шкіри мали понавинані
на собі. Він попровадив їх проти одного ту-
хольського становища, висуненого наперед, са-
мітного, на гострім, щербатім обриві. Неве-

¹ Повиш — повидо.

личка купка тухольців стояла там коло нозої метавки.

— Затроєними стрілами на них!—крикнув Бурунда, і, мов шершені, засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені тухольці і замішались а монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися!—кричав Бурунда,—не давайте їм кидати на нас каміння! Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга—громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ця робота ставала чимраз трітнішою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров—на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, це становище!—сказав Захар.—Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміння,—сказав до своїх вояків Бурунда.—Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути це станови-

ще, видряпатися горі цією стіною, хоч нехай тут і небо валиться! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дертися, туди, нема стежки вгору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинувся в воду, а за ним його туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи ховзалися, падали, — вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не далше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже півгодини потрібували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скалою вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. Зате з сусідніх тугольських становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тім місці було дуже невигідне й некорисне.

— Може твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим, — туди горі цією стіною можна видряпатися наверх.

Але нікотрий із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так, — сказав Максим, — то позволь, бегадире, мені першому вилізати й показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, щось іншого надумуючи. Він знов розділив свою доужину надвоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом

Максима й Тугара Вовка, пішов даліше шукати кориснішого місця.

Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилилася з-за захищеного прибережжя, коли разом із гори, з тухольських машин, посипалося на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами,— решта мусила вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире,—сказав Тугар Вовк.—Чи чуєш, який шум і крик по долині, мабуть, повинь зближаться!

Боярин сказав правду. Страшний шум водоспаду, від котрого аж земля двиготіла, звисав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водоспаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билосся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якогобудь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борячись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в вирав. Деякі скидали з себе кожухи і пускали

їх із водою, хоч самі сікли зубами з зимна¹, бажаючи тільки влегшити себе якнебудь. Котрі були нижчого росту, чіплялися високих і валили їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борикаючись.

Деякі пускалися вилав, хоч самі не знали куди й за чим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в останній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зазисти, безгнаних проклять з боку тих, що потопали.

Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінні, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути, ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусили боронитися від того напору, не хотючи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерти; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопалючих, що стояли ззаду, ближче неохибної водяної смерти, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду.

Деякі, вже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять

¹ Від холоду зубами клацали.

куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога.

Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення.

Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кривавих, кликочучих і запінених хвилях.

Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на якім підвищенні, на камені, на трупі товариша.

Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потюпаючих у плечі, мов рогами. Інший, заклепавши¹ руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачачи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпляються за їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі², спершися в тіснім шипоті³, тиснуться, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря,—так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули,

¹ Закленути руки над головою—стиснути, закласти руки над головою.

² Терло—місце, де запліднюється риба.

³ Шивот—струя води, що з силою йде зверху вниз.

то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами, і знов тонули й гибли сотки, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрозі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибель людей.

Мов остовпілий, глядів на цю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила не менша небезпека, хоч всда в його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися в воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська.

Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав наостанку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили туркомани проти здобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода змагалася чимраз дужче. Між ними а їх становищем утворився широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравшись за руки. Тільки велетень Бурунда йшов передом сам, могутнім грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов островець серед моря, стояла горстка вояків на їх становищу, по пояс у воді, з луками, все ще нап'ятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, ця купа каміння була більша від інших, зло-

жена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у бойових поставах, а якраз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі, легше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа¹. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною.

З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент улягалася, щось чорнілося на сірім камені; це був одинокий живий іще чоловік із тої дружини; заков'язлими пальцями він держався скали хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злости, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомогти одні одним не могли і, чи в купах чи поодинокі, були однаково безрадні. Ждали одної неминучої загибелі.

¹ Сорок чоловік.

— Як думаєш, боярине?—спитав нараз Бурунда Тугара Вовка,—що буде з нами?

— Всі погинемо,—відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю,—потвердив Бурунда.— І що найдужче мене лютить, так це те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на це. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода на стільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм кwapно діялося доконати ворога. В лісі повище потоку їх молодці рубали грубі ялиці, загострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водоспаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали до потоком пускати ті пні.

Зараз перший із них із страшною силою своїм гострим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння, а натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене із свого становища, розсунулося.

З голосним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не пішла на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчка. Мон-

голи попадали в воду і вже більше не показувалися.

А інші монголи, що їх так нечайно зопхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили в інших рятунок. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки небагатьох прийняли товариші на сусідні становища. Але не довго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачачи добру вдачу своєї першої роботи, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх повз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати так плоти водоспадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожний по десять щонайсильніших і доре озброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ.

Хутко готові були такі два плоти, спущені вниз водоспадом, котрий тепер зробився на половину нижчий, ніж був при низькій стані води. Вже двадцять сміливих молодців стало на плотах і виплило до бою з монголами. Це був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже беззбройна, залякана, безсила. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель.

Бурунда, побачивши ворогів і таке їх во-

йовання, аж зубами заскреготав і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилось завзятому бегадирові без діла стояти по груди в воді і дивитися, як тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили.

А тухольці тимчасом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотах, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір: кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зламана, їх опір був короткий.

Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицу сухого сіна за копицею, так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до останнього! З купи чорних островців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаючи з-посеред повені.

Це був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим,—це був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дон і Дніпро. Остання жертва смерті, ота сміла горстка, стояла серед води, без надії рятунку, з одним бажанням—дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер пе-

ред тим останнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, окружуючи ворогів, турбувати їх із-заду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоман ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко видячи нешкідливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у житті: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу й рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами й ранили кількох; але живо тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцями і водяним валам.

Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, прип'ятими у кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас!—кричав Бурунда.— Вони так і всіх нас видзьобають, хами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміrenим покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире,—сказав до Бурунди Тугар Вовк,—чи не можна нам якнебудь спасти своє життя?

— Нащо?—сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть.

— Правду кажеш,—сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою помсти.—Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо!—сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці!—закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що коли хочать мати цього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять вільно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут таки перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці!—кричав Тугар Вовк.—Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового, і жадає, щоб

ви за те нас, скільки нас іще лишилося, випустили живих і здорових із цієї долини! В протинім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала, мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре,—сказали старі тухольці, обступаючи його,—ми думаємо, що можна прийняти це пропозиція. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і цей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку!—ридала вона,—що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино,—сказав Захар,—що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре,—говорили громадяни,— всі ми вважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зламана і громада не бажає смерті тих останніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю! .

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю!—ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина,—сказав один із загірних молодців.—Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні!—сказав обурений Захар.—Це було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі лежав величезний камінь, і сильною, недрижачою рукою взяв за узовку, що придержувала ту вареху в плоскім положенню.

— Батьку, батьку!—кричала Мирослава, рвучись до нього,—що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тимчасом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати!—скрикнув

наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбийча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамена, впала, обризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютости і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі в виразом пекельної ненависти звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і в цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від цього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купу ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце войк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись

до того місця, де потонув Максим в бурун-
дою, разом побачили Максима, як виринав із
води, здоровий і сильний, і повітали його ве-
седим криком. Радість їх живо уділилася цілій
громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів,
братів та мужів, і ті радувалися Максимом, не-
мов з його поворотом повертали всі дорогі
серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра,
Максим!—залунали громові крики і понеслися
широко по лісах і горах.—Батьку Захаре!
Твій син живий! Твій син повертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, із сльо-
зами на старечих очах піднявся Захар.

— Де він? Де мій син?—спитав він слабим
голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим ра-
дістю, вискочив Максим із плоту на берег і
кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий.
Захар захитався і впав у могутні Максимові
обійми.

— Батьку мій, що тобі такого?—скрикнув
Максим, бачачи смертельну блідість на його
лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала
його тілом.

— Нічого, синку, нічого,—сказав потиху, з
усміхом Захар.—Сторож кличе мене до себе.
Чую його голос, синку. Він кличе до мене:
Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того!—ридав
Максим, припадаючи коло нього. Старий За-
хар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві,
з лицем проясненим, зверненим до полуден-

ного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груди і сказав.

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце мое! — кликав Максим, цілуючи її руки, — прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце мое!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце.

Мирослава обгерла сльози з своїх очей і повним любови поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть¹ коло мене, діти!—сказав він потиху, слабим уже голосом.—Доню, Мирославо, твій батько поляг, не судім, чи винен, чи не винен, поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька докладає тобі брата...

— І мужа!—додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти!—сказав Захар.—В тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людським норомом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити ввесь свій вік.

— Батьки і браття! Нинішня наша перемога велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогне вас. Але я знаю, браття, і чує це моя душа, що це не був останній удар на нашу громадську твердиню,

¹ Станьте навколiшки.

що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду.

— Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола.

— Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: це ошадить йому ціле море сліз і крови, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом.

— Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Це будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народнього! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними та пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте.

Важко зідхнув старий Захар, вирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим не слід плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього жителя прадідівських богів і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували.

От так спочив старий Захар Беркут.

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. *

Давне громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми це живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай¹ у досвітках тої щасливої доби?

¹ Принаймні.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЧЕ КООПЕР. ВИД-ВО ВУРПС

„Український Робітник“

СВІТОВА ЛІТЕРАТУРА В ПЕРЕКЛАДІ НА УКРМОВУ

ВИЙШЛО З ДРУКУ

Жюль Верн—Подорож до центру землі. Переклад з французької. З ілюстраціями. Ціна 1 крб. 50 к.

Йоганес Енсен—Льодовик. Вільний переклад з датської. З ілюстраціями. Ціна 1 крб. 25 коп.

Похгамер—Пригоди барона Мюнхгавзена. Переклад з німецької Д. Загула. З ілюстраціями. Ціна 1 крб. 10 коп.

Шолом-Алейхем—Мій перший роман. Переклад з єврейської. Ціна 1 крб. 25 коп.

Йоганес Енсен—Колумб. Вільний переклад з датської. З ілюстраціями. Ціна 95 коп.

Велз—Прокинувся. Переклад з англійської. З ілюстраціями. Ціна 2 крб. 50 коп.

Шарль-де-Костер—Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламма Гоодзака. Переклад з французької. Передмова Арнаутова.

Доде—Нума Руместан. Переклад з французької за редакцією Арк. Любченка.

Опатошу—В польських лісах. Переклад з єврейської.

Робертс—Діти диких звірів. Вільний переклад з датської.

Рот—Готель Савой. Переклад з німецької М. Ільтичної.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЧЕ КООПЕР. ВИД-ВО ВУРПС „Український Робітник“

ПРАВЛІННЯ—Харків, Палац Праці, пом. 126.

ТЕЛЕФОНИ—8-76, 44-04, 44-05, 29-88.

ЦЕНТРАЛЬН. КНИЖКОВИЙ СКЛЕП І КНИГАРНЯ В-ва: Харків,
пл. Р. Люксембург, Палац Праці. Тел. 52-05.

Центральний бібліотечний колектор ВУРПС і Видавництва
„Український Робітник“—29-88.

„ДЕШЕВА ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА“

Повісті та романи українських письменників, що
друкується значними тиражами за приступною
ціною

Вийшло з друку

Марко Вовчок—Вибрані твори з передмовою І. Ла-
кизи. Ціна 45 коп.

Франко—Воя constricator. З передмовою І. Лакизи
Ціна 40 коп.

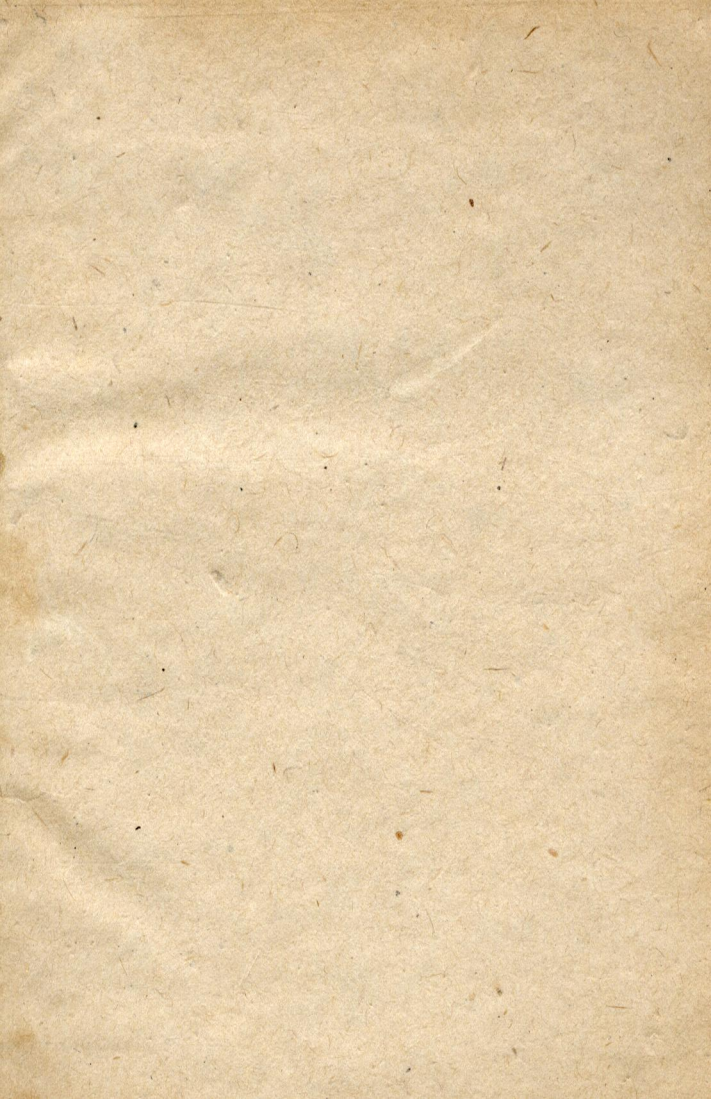
Нечуй-Левицький—Кайдашева сім'я. З передмовою
І. Лакизи. Ціна 45 коп.

Грінченко—Під тихими вербами. З передмовою
І. Лакизи. Ціна 75 коп.

Франко—Борислав сміється. З передмовою І. Ла-
кизи. Ціна 75 коп.

Бядуля—Соловей. З передмовою С. Пилипенка.
Ціна 55 коп.

І. Микитенко—Вуркагани. Ціна 45 коп.

31.799

Ф $\frac{I}{3-380}$ 1930

УКРАЇНСЬКИЙ
БІБЛІОТЕКА

54.691

І. ФРАЧКО

ЗАХАР БЕРКУТ

УКРАЇНСЬКИЙ